

KORDAMISKÜSIMUSI RAHVANALJANDITE TÜPOLOOGIA KOHTA

Vastuste hõlpsamaks leidmiseks on küsimustele lisatud kergelt redigeeritud väljavõtteid õppematerjalist "Sissevaade rahvanaljandite tüpoloogiasse". Läbiv muudatus on see, et tüübinumbrid on antud Hans-Jörg Utheri uusima juturegistri (FFC 284–286) järgi.

1. Kes on koostanud kõige viimase ja täielikuma Aarne süsteemis rahvajuturegistri? Kus ja millal see on avaldatud?

Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. Part I–III. FF Communications 284–286. Helsinki, 2004.

2. Kes eestlastest on avaldanud (AT-süsteemis vm.) rahvajuturegistreid?

Oskar Loorits, *Livische Märchen- und Sagenvarianten*. FFC 66. Helsinki, 1926

Pille Kippar, *Estonische Tiermärchen. Typen- und Variantenverzeichnis*. FFC 237. Helsinki, 1986

Loreida Raudsepa kiriku- ja pastorinaljandite register (*Antiklerikale estnische Schwänke. Typen- und Variantenverzeichnis*. Tallinn, 1969): materjali esitus ei järgi AT-süsteemi, kuid juttude AT-numbrid on ära näidatud

3. Kes on koostanud soome naljandite täiendusregistri?

Pirkko-Liisa Rausmaa, *A catalogue of anecdotes: addenda to the Aarne-Thompson catalogue of anecdotes*. – Catalogues of Finnish anecdotes and historical, local and religious legends. Ed. by Pirkko-Liisa Rausmaa, Kristiina Rokala. NIF Publications 3. Turku : Nordic Institute of Folklore, 1973, s. 3–61.

4. Millised on juturegistreis esinevate švankide neli peamist alaliiki?

Süžeede (jututüüpide) üldarv Utheri registri švankide peatükis on ca 900.

Kui silmas pidada petmisjuttude suurt osakaalu švankide hulgas, aga ka loomajuttudes ja juttudes rumalast kuradist, siis võime Aarne algsest tegelaskesksest süsteemist üle sõita ja rekonstrueerida Utheri registri švankide osa veidi teisiti, saades neli ülemkategoriat, millest kaks on produktiivsed ja kaks mitte. Nende sagedusjärjestus kujuneks umbes selliseks:

1) jutud kavalusaktidest, petmisest, osavaist vargustest, vaimukaist reparteedest jne – ca 400 (40%);

2) jutud kilplastest jt rumalaist tegelastest ja tegudest – ca 270 (27%);

3) jutud, mida Thompson kutsub Tales of Lying ja Uther kutsub Tall Tales – ca 90 (9%);

4) jutud õnnelikest juhustest ca 30 (3%)

Need neli alaliiki moodustavad Utheril kokku ca 4/5 švangisüžeede koguarvust.

5. Mis algupära on eesti kilplane? Kes, kust ja millises teoses tõi selle eesti keelde? Nimetage vasteid ja lähendeid eesti terminile kilplane muist keeltest (inglise, saksa, vene, soome).

Eestikeelne termin *kilplane* pärineb Fr. R. Kreutzwaldi raamatust *Kilplaste imevärklikud, väga kentsakad, maailmas kuulmata ja tänini veel üleskirjutamata jutud ja teod* (1857), mis toetub suuresti G. O. Marbachi rahvaraamatule *Der Schildbürger wunderseltsame, abenteuerliche, unerhörte und bisher unbeschriebene Geschichten und Thaten* (1838).

Kilplane on mugandus saksakeelsest sõnast *Schildbürger*, mida kasutatakse ka saksakeelsetes juturegistrites vastava naljandirühma pealkirjastustes. Naljandi-lollpea ingliskeelne tavanimetus on *numskull*, soomekeelne *hölmöläinen* ja venekeelne *пошехонец* (ka viimane pole rahvapärase tekkega – vt nt V. Propi kommentaari).

6. Kes on peamised tegelaskujud eesti folkloorsetes kilplasjuttudes?

Tegelikus eesti kilplasaines kasutatakse objekttegelaeste tähistamiseks pea kõiki üldisi etnilisi ja sotsiaalseid silditüüpe, mis käibivad väljaspool kilplasnaljandeidki, näiteks:

- 1) perifeerlased (hiidlane, saarlane, setu, tartlane, rannamees, Võru mees, kihnlane);
- 2) muulased (juut, mustlane, venelane, lätlane);
- 3) sotsiaalselt marginaalsed tegelased (rätsep, sant, kerjus); samuti ka
- 4) lihtsalt mees ~ poiss ~ naine ~ tüdruk;
- 5) kilplane (ilmselt Kreutzwaldi mõjuna).

7. Millise eesti autori leiutis on oletatavalt nimi Albikära Ants? Millist ATU-numbrit kannab vastav rahvajutt?

ATU 1215. Eestis tuntud nimetuse all **Albikära Ants** (ajalooline pealkiri **Asinus Vulgi**, Thompsonil **The Miller, his Son, and the Ass: Trying to Please Everyone**, Utheril **The Miller, His Son, and the Donkey**)

J. W. Janssen on selle loo tõlkinud ja nimi on ilmselt temalt. *Albikära Ants* on käibinud ka kõnekäänuna (inimese kohta, kes püüab kõigile meeldida). Kuid jutust eesti folkloorseid arhiivitekste pole, kuigi selle levik on pea globaalne ja iga pikk. Euroopas on domineeriv tegelane mölder, Idas on see üks Hodža Nasreddiniga seostatavaist juttudest.

Jutt ise on kindlasti tuntud: On isa, poeg ja hobune või eesel, Alul nt mölder ratsa → vaene laps käigu jala; siis laps ratsa → kas häbi ei ole, vana isake käib jala; siis mõlemad ratsa → vaesel loomal on kole raske; siis mõlemad jala → see on ju ERITI naeruväärne.

8. Milliste ATU-numbritega kilplasmotiivid on seotud jahi ja relvadega (oravapüüdmine, püssi pidamine torupilliks vm asjaks)?

ATU 1227. Oravapüüdmine

Üks läheb oravat püüdma, teine paneb poti tulele. Esimene kukub end puu otsast surnuks või tapab muul moel, teine lööb poti katki. Eestis ka nt paneb terve toru rohtu täis, püss plahvatab. Siin üsna läbiv **vormel**: leiab surnud kaaslast, ütleb: *Intsi, intsi hambit, aga kes paja maksab?* vmt.

Põhiosa Thompsoni materjali on Soomest ja Rootsist, Utheri järgi piirdub levik pms Euroopaga. Arne järgi Eestist 4, praeguseks üle 20 kirjapaneku. Tegelane on valdavalt hiidlane või mustlane.

ATU 1228. Loll peab püssi pasunaks

ja püüab puhuda (või vaatab muul põhjusel torust sisse – ka **rumal kurat** teeb seda jutus **ATU 1158**) ja saab surma. **Štrihh**: pärast pauku kaaslane soovib välja sülitada, aga enam ei aita.

Eesti variantides tarvitatakse püssi kohta väljendeid *harjulaste torupill, virumeeste torupill*. Uther on leidnud juttu ligi 20 Euroopa rahva allikaist, Thompsonil põhiosa Soomest (22 teksti), ka Eestist 19 teksti (Arne järgi 4). Eestis on tegelaseks domineerivalt hiidlane või saarlane.

9. Milliseid rumalusi teevad kilplased palgiga? Milliseid ATU-numbreid kannavad vastavad jutud?

ATU 1243. Palki kantakse või veeretatakse (aeglaselt / tagasi hoides) mäest alla

Utheri järgi on jutu levilaks Euroopa, Thompsonil domineerib Soomest ja Rootsist üleskirjutatud materjal, Eestist 1 tekst Kadrinast.

Palk pääseb käest lahti ja veereb alla, veetakse üles tagasi, et "õigesti" alla toimetada.

ATU 1244. Palki venitatakse pikemaks

Utheril allikaid pms Euroopast, ka Siberist ja Madagaskarilt, Thompsoni järgi enam Saksast (17) ja Soomest (9). Eestist vähemalt 6 teksti (Arne järgi 4).

Osa eesti tekste meenutab küll pigem absurdijutte, sest venitamine õnnestub, aga palgid saavad liiga pikad ja nad taotakse suure haamriga vm-ga lühemaks.

10. Millised kilplasmotiivid on seotud kaevuga? Milliseid ATU-numbreid kannavad vastavad jutud?

ATU 1250. Kaevu sügavuse mõõtmine.

Väga lai (pea globaalne) levik. Thompsonil enim Saksast (25) ja Rootsist (19). Eestist 2 teksti.

Tegelasteks hiidlased või Tartu mehed.

Štrihh: hiidlased leiavad, et nad on kõik täpselt 6 jalga pikad, st saab mõõta.

Ülemine mees ripub põikpuu küljes, järgmised riputavad end tema jalgade külge rongi jne.

Ülemine mees väsis ära (või eesti variantides tal tuleb tahtmine pihku sülitada) ja laseb käed lahti.

ATU 1255. Kuhu kaevu muld panna?

Utheri aines pms Euroopast. Aarne järgi Eestist 0, tegelikult 1 (tegelased hiidlased Mats ja Tähve).

Tekib probleem, kuhu august või kaevust tulnud muld panna. Kaevavad teise augu, et mulda ära paigutada.

11. Kuidas kilplased suudavad endid üle lugeda ja igaüks omad jalad kätte leida? Millistes juttudes see toimub (ATU-nr-id)?

ATU 1287. Ei oska lugeda endi arvu

Utheril allikaid pms Euroopast, ka lõunapoolsest Aasiast. Thompsonil enam Rootsist (üle 50), lirst (36), Soomest (23), Eestist 3 (Aarne järgi 0).

Eesti variandis on lugejaid seitse ja nad on rätsepad või hiidlased. Nad ei suuda end üle lugeda, sest igaüks jätab enese lugemata (või loeb: "mina, üks, kaks, kolm, neli ...")

Saavad probleemist lõpuks üle niiviisi, et torkavad ninad liivasse vm ainesse ja loevad augud üle.

ATU 1288. Ei leia endi jalgu

Utheri järgi põhilevilaks Euroopa ja Lähis-Ida, Thompsonil enam materjali Soomest, Rootsist. Eestist 3 teksti.

Aidatakse vembraga, vrd "ravi" löömisega üldse (sama ravimeetodit kasutatakse ka nt jutus

ATU 1313, kus mees peab end surnuks).

12. Jutusülem ATU 1313, seda esindavad alltüübid.

Thompsonil oli see mitme alltüübiga esindatud sülem, kus materjali paigutamisel alltüüpidesse võis olla tekkinud segiajamisi ja vigu (eesti aine paigutamisel igatahes oli).

Uther on ühendanud Thompsoni alltüübid B ja C alltüübiga A.

Sülemi ühisnimetaja oleks: **Mees peab end surnuks.**

ATU 1313 "puhas" on Thompsoni järgi jutt, kus naine ütleb mehele või keegi muu kellelegi muule mingi toidu kohta (vist selleks, et toda ei puututaks), et see on mürgitatud. Mees või keegi muu, kes soovib surra, sööb seda toitu ja arvab, et ongi surnud.

On ka eriredaktsioone, kus algusest peale ei usuta juttu mürgitusest – nt jutt, kus Hodža Nasreddin käis koolis:

"Lapsed, ma pean teid veidiks üksi jätma," ütles kaadi. "Käituge hästi, aga mis peaasi – ärge puutuge halvaad: see on mürgitatud." Kaadi sai vaevu välja, kui Nasreddin jagas halvaa võrdseteks osadeks ja jagas kõigile õpilastele. Kui söödi viimaseid raase, tuli kaadi tagasi ja küsis range häälega: "Kes halvaa ära söi?" – "Härra õpetaja," vastas Nasreddin, "ma murdsin Teie sulenoa kogemata katki ja mu kurvastus oli nii suur, et otsustasin end otsekohe mürgitada, ja söin halvaad. Kuid paraku osutus mürk nõrgaks."

Selle variandi koht pole ilmselt kilplasnaljandite hulgas, see on tüüpiline kavalusnaljand. Kuid Uther käsitab seda lihtsalt tüübi 1313 "puhas" ühe allvormina.

ATU 1313A. Mees võtab surmaennustamist tõsiselt

See alltüüp (aga ka **AT 1313B**) on Eestis ja mujal tüüpiliselt kontaminatsioonil **ATU 1240**-ga

– st järgneb oksasaagimise episoodile. Kukkuja on hoiatanu tarkusest jahmunud ja palub öelda, millal ta sureb. Vastus nt: siis, kui *vanamees lihamägede vahel kolm korda hüüab.*

(See on ühtlasi üsna tuntud eesti mõistatus). Või järgneb taoline ennustus muule algusele.

Eesti tekstides võib ennustus olla seotud ka hobuse peeretamisega, või kolmekordse kõhimisega, või ka nt: kui punane niit tuleb su kerest välja; kui käed ja jalad lähevad külmaks; kui tilk vett kukub pähe vms.

See juhtubki, mees heidab maha ja arvab, et on surnud. Eesti materjalis on 2 põhiredaktsiooni, mõlemas **štrihhvormelid**:

1) see juhtub **veskil**, sead tulevad "surnu" kotte tustima, "surnu" mõtleb: oi, kui ma elus oleksin, küll ma neile sigadele näitaksin;

2) see juhtub **teekäigul** olles; hundid murravad varsa või hobuse, "surnu" mõtleb umbes samu mõtteid.

Neid redaktsioone esindab Eestis vähemalt 10 teksti.

Endised AT 1313B–C on Utheril viidud 1313A alla.

Thompsonil olid:

AT 1313B. Usub, et sureb, kui tagumik külm

Eestist vähemalt 4 teksti.

Nõuandja käsib siis tee äärde või tee peale haua kaevata (või kaevab selle keegi omal initsiatiivil) ja oodata, kuni surm tuleb tõllaga.

Niihästi **ATU 1313A** kui **AT 1313B** lõpevad tavaliselt "surnu" ravimisega piitsa või malaka abil: kas mölder tuleb sigu peletama ja ravib ühtlasi "surnu" üles, või ehmatab hauas lebaja möödasõitva tõlla ees hobused peruks, tõld läheb kraavi ja kutsar ravib "surnu" vms.

AT 1313C. Surnu hakkab rääkima

Pole Eestis esindatud.

Mulle kättesaadavate allikate põhjal näib, et ka **AT 1313C** võib kontamineeruda **ATU 1240**-ga, ka vist **ATU 1339**-ga ja üldse kattuda põhiosas **AT 1313B**-ga. Identiteedi annab talle nähtavasti lõpuosa, kus "surnu" tahetakse viia raami peal ära ja kandjad eksivad teelt või tee läheb halvaks vm ja "surnu" õpetab raami pealt: *Kui ma elus olin, läksin ikka todakaudu. Aga eks te ise tea* vmt.

13. Milleks peavad kilplased leitud kella jutus ATU 1319A*?

ATU 1319A* (Aarne eesti 1321*). Kella peetakse kuradi silmaks

Eestist Aarne järgi 6, tegelikult vähemalt 30 teksti, st väga produktiivne.

Tegelaste hulgas taas hiidlasi, saarlasi, tartlasi, talupoegi, kerjuseid, mustlasi jm.

Põhiolemus lihtne: Loll tegelane leiab taskukella, mis tiksub.

Štrihhiks on leiu interpretatsioonid:

1) *kuradi silm* (palju murde- jm sünonüüme: *vanatondi, vanapergli, vanapagana, vanaõeluse, vanakurja, vanatondi, kõhna, juuda silm*); ka

2) *hobuse silm*;

3) *kilk leivakotis* jm.

Asi näib pahaendeline ja tegelane peksab või trambib kella sodiks.

14. Millisest jutust (ATU-nr) pärineb vormel *Hunt karjas!*?

ATU 1333. Hunt karjas!

Aisophose valm algselt. Meil tuntud ka tänapäeval, pms õpikute jm trükiallikate kaudu.

(Pole õige kilplasnaljand, sest annab pigem didaktilise, moraalse õppetunni, nagu seda teevad tihti novellilaadilised mj-d).

Poiss hüüab naljaks: *Hunt karjas!*, tullakse vaatama – pole midagi; see kordub mitu korda – pärast enam ei usuta; kord tulebki hunt – hüüdele ei reageerita.

Hunt karjas käibib ka eraldi puhtretoorilise tsitaat-ütlusena.

15. Millises jutus (ATU-nr) aitab vanaeit kuradil abielupaari tülli ajada?

ATU 1353. Vanaeit aitab kuradit

Vrd kuradijutt **ATU 1170 (Aarne eesti 1165*)** ja vanasõna: *Kus kurat ise toime ei tule, sinna saadab ta (vana) naise*.

Lai levik pms Euroopas ja Lais-Idas. Palju Rootsist, Leedust, Iirist.

Kurat ei saa abielupaari tülli, vanaeit aitab. Ütleb naisele: löika magavalt mehelt

habemekarvu, siis armastab rohkem. Ja mehele ütleb: naine tahab sind tappa. Tekib tüli jne.

16. Mis ATU-numbrit kannab naljand "Vana Hildebrand"? Mis siin toimub ja kes on seda juttu uurinud?

ATU 1360C. Vana Hildebrand

Uurimus: W. Anderson, *Der Schwank vom alten Hildebrand* (Tartu, 1931).

Eestis Aarne järgi Ø, tegelikult 10. Thompsoni järgi väga palju lirst (u 150), ka Skandinaaviast, Horvaatiast jne. Levik pea globaalne.

Naine saadab mehe rohtu tooma, soldat või keegi teine paneb mehe kotti, toob mingil ettekäändel naisele. Naine laulab või naine ja vaimulik-armuke teevad pilkelaule petetud mehest. Mees tuleb kotist välja, maksab kätte või vastab kotist omapoolsete salvidega.

17. Millised jonnaka naisega seotud motiivid tulevad ette naljandis ATU 1365 (A–C)?

Tüübisari ATU 1365. Jutud jonnakast naisest:

ATU 1365A. Naine ujub vastuvett

(Meil kasutatud jutus endas ka nimetust "**Vastuvoolu Leenu**"). Tegelikult puändiga naljand. Laia levikuga, enamik Euroopast, sh Soomest ligi 70, Rootsist 14. Eestist vähemalt 17 teksti (palju uut ainest, Aarne järgi vaid 2).

Lõpuks jonnakas naine uputatakse – ujub vastuvett.

ATU 1365B. Heina niidetakse kääridega

Tekste palju kogu Euroopast (venes iseloomulik antonüümipaar *кошено / стрижено*).

Rootsist üle 40, Eestist vähemalt 7 (Aarne järgi Ø).

Vaidlus selle üle, kas heina niidetakse vikati või kääridega. Naist hakatakse taas uputama.

Kui suu enam veest välja ei küüni, näitab sõrmede abil ikka, et kääridega.

ATU 1365C. Sõimab meest täiks

Kogu Euroopas levinud, palju nt Rootsist, Prantsusmaalt. Aarne järgi Eestis Ø, praeguseks arhiiviallikais esindatud.

Eelmistega analoogiline. Naine sõimab meest täiks, asi lõpeb taas uputamisega. Kui suu juba vee all, teeb käega täi käimist või täitappu imiteerivaid liigutusi.

18. Millisele jutule (ATU-nr) viitab vanasõnastunud vormel *Kassi pekstakse, mõrsja mõistku*?

ATU 1370. Laisk minia või naine saab peksta

Teateid pea kogu Euroopast. Eestist 9 teksti (tegelaseks 1 kord minia, 8 korda naine).

Kassi pekstakse naise või minia asemel. Mingil viisil tehakse kass süüdlaseks, nt kass peaks nagu mingit tööd tegema (naise asemel) või naine ajab süü kassi peale. Et kass ei läheks pekstes eest ära, seotakse ta naise jala külge või kästakse hoida. Kass kraabib ja naine hüüab: "Las ma parem ise..."

NB! Paröömilised paralleelid: *Kassi pestäs, mõrsja mõistku* (vrd ka vene *Кошки бьют – невестке наветки дают*).

Lähedane novellilaadse jutuga **ATU 901** ("Törksa taltsutus").

19. Mis on "nokasõda"?

ATU 1381. Nokasõda (Thompsonil ja Utheril: **The Talkative Wife and the Discovered Treasure**)

Kogu Euroopast ja mujalt palju, eriti Soomest, Eestist, Leedust, Venest. Eestist üle 70 variandi, üks üleskirjutatumaid.

Mees, kel on rumal, kuid lobisemishimuline naine, leiab rahakasti vms. Naise võimalike tunnistuste diskrediteerimiseks teeb mees temaga mitmesuguseid trikke: nt paneb ta tünni, laseb kanadel tünnikaanelt teri nokkida ja seletab, et toimub suur nokasõda; või paneb valesid loomi valedesse püünistesse ja laseb naisel neid "leida" vms.

Eestis ongi kaks põhimotiivi:

1) "nokasõda", 2) metsis ~ jänes võrgus, havi paeltes, + muid:

kuradid peksavad härrat; saia sadas taevast maha; sadas tuld ja tõrva jm.

(absurdidest, nagu *Metsis võrgus, havi paelus*, jt on ka rahvusvaheliselt tuntud ütlevasteid). (Alltööbid **ATU 1381A–E** pole Eestis tuntud, siin on kasutusel mitmed muud meetmed väljalobisemise vm kahju vältimiseks.)

20. Milliste teiste kilplasmotiividega võib olla kontamineeritud jutt ATU 1384, kus mees otsib oma naisest rumalamat?

ATU 1384. Mees otsib oma naisest rumalamat

Hästi produktiivne tüüp, teateid mitmelt mandrilt, eriti Euroopast ja Lähis-Idast. Thompsoni järgi Rootsi 61, Soome 30, Iiri 95, Saksa 23, Vene + Ukraina 28 jne. Eestist 21 (sh palju Setust ja Võrumaalt).

Vrd **ATU 1450. Tark Elts** (õhulossid, kaljapulk); **ATU 1540. Mees paradiisist**

"Starter": Tavaliselt naine teeb lollusi, nt laseb kalja maha (koera pekstes vm). Mees läheb naisest lollimat otsima – järgneb ahel läbi paljude kilplasmotiivide, nt:

ATU 1245 (valgust kantakse kotiga tupp);

ATU 1286 (pükstesse hüppamine);

ATU 1310 (vähki peetakse rätsepaks);

ATU 1326 (kiriku liigutamine);

AT 1371* (Utheril viidud tüüpi **1384**: naine teeb poti katki ja laob killud ilusti riita);

ATU 1385 (lehm käsirahaks);

ATU 1386 (lehmaliha "kapsarammuks");

ATU 1387 (kali lastakse maha joosta).

St rumalamaid leidub hulgi.

21. ATU 1405 ("Laisk ketraja") põhimotiivid Eestis.

ATU 1405. Laisk ketraja

Üleskirjutusi pms Euroopast, enam Soomest, Leedust, Horvaatiast, Eestist u 20.

Eestis tavaliselt sisuks 2 motiivi, tihti mõlemad ridamisi:

1) Naine ei viitsi kedrata: pole asplipuud ~ virbipuud. Mees toogu. Ise hõikab põõsast: "Kes viipsipuud ~ vislapuud ~ vispooli teeb, sel naine sureb!" Mees ei julge jätkata.

2) Mees arvab, et naine on talve otsa virgalt kedranud. Naine hakkab "lõnga" pesema: paneb takud patta. Keelab koera tupp laskmast, muidu lähevad lõngad tagasi takkudeks. Ise meelitab koera tupp – lõng "moondubki" takkudeks tagasi.

22. Kus jutus vahetavad mees ja naine tööd (ATU-nr) ning mis juhtub edasi?

ATU 1408. Mees ja naine vahetavad tööd

Üleskirjutusi kogu Euroopast ja mujalt. Soomest 99, Rootsist 46, Iirist 45; Eestist ligi 30.

Tihti kontamineerunud **ATU 1387**-ga (kali jookseb maha).

Motiiviahelaid eesti materjalis:

Teeb võid → siga ~ kass ajab kirnu ümber → tapab sea → kali jookseb maha.

Lüpsab lehma → viib kirnu kaevule, lehm ajab piima kaevu → kaevu puhastamine → vahepeal läheb puder kõrbema.

Kukub (jahu)tünni ~ kirstukaane vahele → naine aitab välja.

Osal tekstidest seoseid **ATU 1210**-ga (lehm viiakse katusele sööma). Vahel esineb ka motiiv, mille endine nr oli **AT 1876** ja nüüd **ATU 1408C**: mees seob kana ja pojad jalgupidi kokku, et laiali ei jookseks → kull viib kõik.

Pigem novellilaadiline jutt kui naljand. Mees saab moraalse õppetunni. Naise roll on passiivne, pole selgelt väljendatud kavalusakti. Mees parandab oma maailmapilti põhiliselt omaenda kogemuse kaudu, naine lihtsalt lükkab sündmusi veidi takka.

23. Millistes naljandites (ATU-nr-id) tehakse õhulosse? Kes teevad, mis neid selleks ajendab ja mis saab edasi?

ATU 1430 ja ATU 1430A. Vanatüdruk ~ Abielupaar teeb õhulosse rikastumisest

Siinseil motiividel on taas vasteid mitme muu nr-i all: endine **AT 1681*** (loll mees valmistub pulmadeks ~ matusteks ja teeb palju paha), mis Utheril viidud **ATU 1430** alla; **ATU 1450** (unistaja laseb kalja maha).

Globaalne levik. Thompson nimetab rahvusvahelised **põhimotiivid**:

- 1) meepoti müümine (purustab poti);
- 2) klaasasjade müümine (purustab asjad);
- 3) munakorvi müümine (purustab munad).
- 4) piimalüpsiku müümine (ajab lüpsiku ümber).

Eesti aines pole tegelaseks enamasti mitte abielupaar, vaid vanatüdruk – (36 teksti); mees, poiss või vanapoiss (24); sant (15); jahimees (5) – kokku u 50.

Mis täpselt neis motiivides esindab käesolevat numbrit, pole selge.

Eesti materjali **põhimotiivid** ("starterid", ahelad, suubumiskohad):

1. Muna → (kanad) → siga → varss (seljarihm)

Tegelaseks pms vanatüdruk või naine. Imiteerib tantsu või muud tegevust mehega või laulavad koos mehega pulmas. Kujutleb, et on proua, lööb jalga vastu maad (munad katki).

Tõreleb lastega – **vormelid** nt:

Poisid, ärge naereid kiskuge! (korv läheb ümber);

Matsi ja Mardi, kui ei tõuse, siis ma...;

Hurjutab laiska poega: *Poiss, mis sa teed!*;

Sõidab hobusega kap-kap! (teeb munad katki).

2. Piim → või → ...

Tegelaseks pms vanatüdruk. Põrutab poisse: *Mart ja Mihkel... ~ Märt, Mats, rehele! ~ Piiter, Piip, Jakob, üles! ~ Riks Raksiga, ar Mandruist maalõ löögu-i!* vmt.

3. Pudi → ...

Tegelaseks vanatüdruk. Annab nt pojale vastu kõrvu: *Prillu ja Prallu, vitsu!*

4. Marjad → ...

Samuti naistegelane.

Keelab vanemaid nooremate kallalt: *Prigo, ää tee Praksile paha!*

5. Puäntvormeliga Ära varsa selga ära rõhu! lõppevad ahelad

Tegelaseks sant, mees või mustlane.

Domineerib lõpp: Õhulossis on hobune ostetud ja sel on varss ja poiss ütleb: *Lähen varsaga sõitma!* Sant annab poisile mõtteliselt vastu kõrvu: *Ära varsa selga ära rõhu!* vmt (sel vormelil on samuti vasteid ütlustes – vt EV 13862).

6. Jänes → ...

Enamasti meestegelane (mees, poiss, vanapoiss, jahimees).

Käsutab teomehi: *Moonakse, kuradi, ruttu!* Või tapleb lastega: *Priska, ära tee Praskale haiget!* ~ *Ants, ära tee liiga!* (poeg tahab parte visata). Või käratab naise peale: *Pagan lahti, kui naine ei hakka sõna kuulama!* Või ütleb täkule *trpuu!* Või hakkab röömust laulma.

On ka mitmeid **erandlikke arendusi**, nt 2 Kagu-Eesti teksti, kus õhulossitegijad unistavad piimarüüpamisest ja lähevad tülli, et miks teine kaks korda järjest tahab servata.

24. ATU 1430 põhimotiivid.

[Vt vastus eelmisele küsimusele nr 23]

25. Millisest jutust (ATU-nr) pärinevad väljendid *Haigutus käib suust suhu ~ Haigutamine on hakkaja haigus jts?*

ATU 1431 (Aarne eesti muistend nr 23). Haigutus hakkab külge

Utheri järgi piirdub levik Euroopaga, Thompson mainib vaid lms ja horvaatia materjali.

Nt algus: mees tahab naist karistada, et see **haigutas** kirikus ühe mehe järel. Läheb metsa – naine ütleb vanasõna haigutuse kohta.

Eesti aines on vaid 2 variandis süžee stimuleeritud haigutamisest. Ka põhikuju tuleb ette: sulane haigutab ees, perenaine või tütar järel; mees tahab haigutaja üles puua, too kommenteerib vanasõnaga.

Vanasõnade ja kõnekäändudena esinevad vastavad vormelid rahvusvaheliselt:

Haik ajab haiku taga; Haigutamine on hakkaja haigus; Käib nagu haik suust suhu; sm Orava hyppää puusta puuhun, haukko lentää suusta suuhun.

Kumbapidised on jutu ja ütluste geneesisuhted, seda on pimesi raske arvata.

26. Millisest jutust (ATU-nr) pärineb väljend **Kasta leiba, kuni ahjuots märg?**

ATU 1374* (endine **AT 1445***). **Leiba kasta, kuni ahjuots märg**

Hõredalt Euroopast, paar teadet ka Aasiast, Eestist 9 teksti.

Tegelased: ema ja tütar ~ ämm ja minia ~ perenaine ja tüdruk. Ema või ämm õpetab: leiba tuleb kasta seni, kui ahjuots märg. Rumal tütar või minia võtab asja bukvaalselt ja kui ahi ei taha ega taha märjaks minna, viskab talle ise vett peale.

Võtmeväljendil on paralleele eesti ütlustes (nt vs EV 5656).

27. Millised pruuditestid leiavad aset naljandeis **ATU 1453, 1453***, 1455?**

ATU 1453. Pruuditest: võti laisa tüdruku koonlas

Materjali kogu Euroopast, sh Soome 30, Rootsi 47 jne. Ka Eestis ligi 40 teksti (st meie üldnivoo kohta palju).

Süžeeskeem kompaktna. Peigmees küsib pruudilt, kui nobedasti too ketrab. Vastuses (tihti eufooniliselt organiseeritud) **vormelid**: *seitse koonalt päevas ~ teine päev ja seitsmes koonal vms*. Vormelitel näib olevat imekombel **lokaalredaktsioone**:

- 1) *öösel üheksa pooli ~ koonalt, päeval kaheksa* (eL redaktsioon);
- 2) *seitse seesugust ~ semmsugust päevas* (eP, eriti Ranna-Eesti vormid);
- 3) *(4 nehukest ja) 7 sehukest* (vist lääne-eestilised vormid).

Kosilane peidab aidavõtme koonlasse. Nädala vm tüki aja pärast tuleb peigmees tagasi ja küsib, mis uudist. Tüdruk ütleb, et ei midagi erilist, ainult nende aidavõti on kadunud. "Virkus" saab ilmsiks.

Paar teksti esindab ka **erandredaktsiooni**, kus väidetav virkus ei seisne ketramises, vaid piiblilugemises ja testimisvahendiks on Piibli vahele pandud sukanõel.

ATU 1453* (Aarne eesti 1453*). Pruuditest: leivatainas küünte all**

Ainest hajusalt kogu Euroopast, Thompsonil enam Põhja-Euroopast: Soomest, Rootsist, Venest. Eestist ligi 40 teksti.

Kosilane ütleb, et tal oleks vaja hobuse haigele jalale või talle endale arstimiks "pruudi küüneranna leiba", mis peab olema kolm päeva või kolm nädalat vana. Teenijal ~ vaeslapsel pole, peretütrel on: eile ~ eelmisel nädalal alles kastis leiba.

ATU 1455. Äi kerjusena pruuti vaatamas

Enam materjali Põhja-Euroopast, Eestist 17 teksti.

Äi tuleb kerjuseks maskeeritult pruudi südameheadust jm omadusi testima.

Motiive, katseid:

1. Palub süüa ~ taari juua – tüdruk ei anna: mingi ise kaevule ~ jõe.
2. Palub endale aseme teha – tüdruk ei tee, vaid viskab talle pühkmeid külje alla.
3. Palub end sauna viia – tüdruk ei vii (NB! ühes Nõo variandis õigustab oma teguviisi vanasõnaga: *Aita sant sanna, aita lavale, anna viht ning vihtle ka*).
4. Tüdrukul kukub lõngakera ~ vokk maha – ütleb sandile, et andku kätte, siis kutsub pulma.

Eriredaktsioon: pruut on truudusetu, läheb rätsepa juurde magama; sant viib rätsepa püksid kaasa ja kasutab neid hiljem asitõendina.

Tihti on pahal tüdrukul vaeslapsel või teenijatüdrukust antipood, kes on sandi vastu hea ja täidab kõik ta soovid ning valitakse kurja tüdruku asemel naiseks. Sündmustik meenutab mitmetes imemuinasjuttudes toimuvaid katseid peretütrel ja vaeslapsel.

On (eriti vist Lääne-Eestis ja saartel) kontamineerunud jutuga **ATU 910A**, kus isa annab pojale kolm õpetust:

- 1) Ära anna tiinet mära teise kätte!
 - 2) Ära käi tihti naabritel!
 - 3) Ära võta kaugelt naist!
- (vrd ka vanasõnana EV 8808).

28. ATU 1456 ("Kositav tüdruk pime") põhimotiivid Eestis.

ATU 1456. Kositav tüdruk pime

Tuntud kogu Euroopas, Thompsoni järgi Soomest 65, Rootsist 46 jne. Eestist ligi 60 üleskirjutust, st väga palju.

Eestis motiivid:

1. Dispositsioon. Pimeda tütre mehelepaneku probleem

Sageli on tüdruk rikas, mõnikord juba vanatüdruk. Vahel on tal antipood (vaeslaps). Sageli on jutt lahti, et tüdruk on pime. Tuleb kosilane.

2. Stseen nõelaotsimisega

Ema ja tütar lepivad kokku demonstreerida kosilasele tüdruku head nägemist. Nõel peidetakse seinaprakku ~ läve alla ~ pühkmetesse ~ uue luua sisse vm. Ema kurdab, et ei leia. Tütar: "Mina näen kaugelt (ahju pealt vm), sina ei näe lähedalt!"

Vähemalt 3 variandis (Jõh, Jür, Lai) on ema suhu pandud **vormel**:

(No näed) *noorel ikka nugissilmad (vanal varese silmad)* – s.o üsna produktiivne lms vanasõna.

See kavalus tavaliselt annulleeritakse järgmise episoodiga, kuid erandina see õnnestub, või on õnnestumine enne pulmi ja fiasko pärast pulmi.

3. Kassile virutamise episood

See on jutu nael, kulminatsioon, võiks öelda **puánt**, eriti tõhus kontrastis nõelaotsimisega, mis pole obligatoorne. Laual on või sinna tuuakse mingi söögiriist (võikauss, piimakapp, kaljakapp, koore-, tee- või kohvikann, kosjaviinapudel) või komps. Tihti on see ese valge või must. Tüdruk virutab sellele ja käratab: "Kõtt, kurivaim, laualt maha!" vmt. Sisu lendab tihti kosilasele sülle.

Tihti lõpebki jutt sellega, kuid üsna tüüpiliselt järgneb veel järgmine episood.

4. Taguotsale suuandmise episood

Peigmees teeb ettepaneku (nt lahkumiseks) suudelda ja keerab vale otsa ette. Tüdruk kommenteerib hiljem oma muljeid lausetega, kus esineb **püsivormeleid**:

a) *paksud mokad ja paha hingeõhk ~ pruntjad paled ja hapukas hingehais ~ paksud paled, madal nina, hirmus sant hingeõhk;*

b) (pussulaskmise interpretatsioon): tüdruk arvab oluvat juttu sellest, millal peigmees lubas tagasi tulla: *Issi-issi esmaspäevaks, tissi-tissi teisipäevaks, ~ es-es esmaspäev tuleb* vmt (jutt on tavaliselt esmaspäevast või teisipäevast).

Ernst Kitzbergil on variant Kroonlinnast, kus täiesti heast peast ilma suuandmise episoodita on pandud peigmehe suhu selline ilmselt soomemõjuline laulukatke, mis võiks olla iseendast pila mingi tütarde komplekti kohta:

Esimesel olid suured silmad, / Teisel paksud pillu huuled, / Kolmas see on alta haugi, / Neljandal on raska taudi.

29. ATU 1457 ("Kositavad tütre pudikeelsed") põhimotiivid Eestis.

ATU 1457. Pudikeelega tütre

Utheril põhiosa tekste Euraasiast; Thompsoni järgi Soomest 57, Rootsist 36, Saksast 20 jne. Eestist üle 30 teksti.

Peres on kolm pudikeelset tütar. Ema keelab (kosilaste ootel või muidu): ärgu rääkigu. Tuleb kosilane, tütre vaigivad. Juhuse tõttu või kosilase ärgitusel juhtub midagi, tütre hakkavad rääkima.

Mõned tüüpilisemad liinid:

1. Jutt kustunud tulest

Peerg kustub → repliigid: 1) Tuli kustus (*Tuli tustub* vmt); 2) Pane põlema (*Tütita* vmt) + 3) korduvalt öeldav hoiatus, tavaliselt 3. tütre poolt: *Kas memm ~ nänn käskis rääkida?*

2. Jutt süttinud tulest

Peigmees viskab peeru takkudesse vm → repliigid, mille sisu: 1) Juba süttib! (*Uih, juba tüttib!* vmt) ~ Mis seal koldes suitseb? 2) Kustuta ära vms + 3) *Kas memm käskis...?*

3. Jutt katkenud lõngast

Tüdrukud ketuvad, ühel lõng katkeb → repliigid, mille sisuks: 1) Lõng läks katki (*Tõnd läts tatti* vmt); 2) Seo kinni ~ sõlma ~ jätka ~ keeruta + viimane repliik jälle: *Kas memm käskis rääkida?*

(See liin on vist kõige produktiivsem Eestis).

4. Kulbiküsimine

Tavaliselt sisu: 1) Kus kulp... (*Tus tulp?*) → Seatonni taga ~ Kambris kapi otsas. Need kulbirepliigid on ilmselt suguluses ämma ja minia dialoogis ettetulevate vormelitega *Kus kulp, kuri ämm?* – *Laua all, laisk mini* ~ *Laisk lits, laua all*. See viimane üksus on nende hulgast, mis hõljuvad narratiivi ja laulu, narratiivi ja ütluse ja ei tea veel, mille piiril. Rudolf Põldmäe on seda tüüpi (või mõnd selle esindajat) vist pidanud naljandiks (vt nr 415 tema valimikus).

5. Jutud kassist

1a) ainult repliik: *Oh sa nurat nassi veel! Võtan su narust ninni ja viskan narupidi naka otsa!*
1b) ühes Setu tekstis *Meil tass tatlah, tallolallo veere pääl* (konteksti järgi peaks see olema kulp); see vormel on ilmselt suguluses muude mõistukõnedega kassi kohta, nt ühes teises naljandis lapsed vm kirjeldavad taaritõrde uppunud kassi: *kaks kiilusilma, kaks kikikõrva ja tolulolu*; samade vormelitega on ka mõistatusi kassist: *Kaks kiilusilma, (kaks kikikõrva ~ neli nipijalga), suur pikk toruloru taga* jts.

2. või harilikult 3. repliik on jälle noorima tütre etteheide, et kas memm käskis rääkida vmt. Mõnedes tekstides võib noorima tütre suhu olla pandud ka veidi poeetilisemaid repliike, nt: *Mina memme kuku tütar ei ütle ühelegi ~ sõnagi ei kõnele...*, mis tulevad ette ka muudes naljandites reetlikest lastest (nt Põldmäe valimikus nr 59: *Mina memme üvä laps ja taadi tark laps, ei ütle ühekiile, ei kiida kellekiile, et taat ja memm tapava lakal külä mussa ärgä!*).

30. ATU 1476 põhimotiivid ja tüpoloogiaprobleemid.

ATU 1476. Vanatüdruk palub kirikus endale meest + "Appi, appi, armas rahvas..."

Midagi kogu Euroopast, sh Thompsonil Saksast 36, Prantsusmaalt 12, Soomest 8 jne. Eestist väh. 50 (20+30) teksti. Tüüp koosneb 2 motiivist:

1. Mehepalumise motiiv

Vanatüdruk või lihtsalt tüdruk palub kirikus:

Jeesus, anna see poiss ~ teise pere Tõnts ~ valge peaga Jaan/Jüri ~ Aru Kustas ~ Otsa Jaan ~ teise pere Jaan ~ Märt ~ Reinu Mats ~ Maantee Mihkli Mats ~ Matsi-Mihkli Maanu mulle!

Altari taga vm kohas on peidus kirikumees ~ köster ~ kellamees ~ poiss ~ sulane vm, kes vastab, et ei saa ~ ei anna vmt.

Palve ja keeldumine korduvad 3–4 korda tõusvas joones. Siis tüdruk tüdineb ja ütleb **puäntrepliigi**, nt: *Noh, Jeesuke, ära ninna kah karga!* (domineeriv repliik) ~ *Käi siis põrgu!* ~ *Kui ei anna, ei tahagi!* ~ *Ära siis anna teistele ka!*

2. Jala kaela taha paneku motiiv

Rahvusvahelises aines domineerib pikem versioon, kus peidusolija ei narrita tüdrukut lihtsa keeldumisega, vaid nõuab mehelesaamise eeltingimusena, et tüdruk paneks jala kaela taha. Jala kaela taha paneku motiiv ise on Eestis samuti tuntud (ligi 30 üleskirjutust, enamik neist 1930-ndaist aastaist), kuid ei järgne arhiivimaterjalis kordagi mehepalumise motiivile, vaid seisab sellest täiesti lahus.

Kondiväänamis-eksperiment võib meilgi olla välja pakutud mehelesaamise tingimusena või ajenduda soovist jäljendada jalga kaela taha panevaid lapsi või poisse, jalaga kukalt sügavaid lambaid vm. Katse toimub tavaliselt lambalaudas, tüdrukul läheb korda jalga kaela taha saada, kuid mitte enam sealt tagasi.

Mitmeis tekstides on kulg lõpplahendusele vahendatud grotesksetest **štrihhidest**:

1) lambad vm loomad tulevad tüdruku paljastatud kehaosi lakkuma või näsima;

2) lapsed satuvad lauta ja viivad tuppa hirmsaid sõnumeid, et loomad on tüdrukul pea otsast söönud vmt.

Läbib **puäntvormel**, mis käibib ka omaette kõnekäänuna, on tüdruku appikutse: *Appi, appi, armas rahvas, aga mitte meesterahvas!*

See on juhte, kus on võimalik jälgida uuema puändimalli ja vanema lõpplahendusmalli "võitlust": enamasti viiakse jutt süžeeliselt nulli tagasi (tüdrukul aidatakse jalga kaela tagant ära, vahel saab ta lisaks naerda või peksta vmt), kuid 1930-ndate aastate ja hilisemate kirjapanekute hulgas on vähemalt 7 sellist, mis puäntvormeliga lõpevadki.

31. Millistele katsumustele allutatakse vanatüdruk juttudes ATU 1478 ja 1479*?

ATU 1478. Vanatüdruk sööb ube

Utheril notitse hõredalt kogu Euroopast, Thompsoni järgi tuntud Soomes, Eestis, Venes. Eestist praeguseks üle 20 variandi.

Eesti materjal:

Poiss lubab vanatüdruku ära võtta, kui ta sööb ära kolm uba selle ajaga, kui poiss teda üle järve või jõe sõuab. Vanatüdrukul pole kuigi palju hambaid, mistõttu söömine ei edene nii ruttu, kui tahaks, ja ta hakkab ütlema **vormeleid**, mis jagunevad kahte redaktsiooni:

1) soovitusel sõita diagonaalis: *Viltu, viltu, vennike!* ~ *Lase viltu, vennike!* ~ *Ojo üks vilto, velekene!* ~ *Sõua viltu, vennakene!* ~ *Tiideviltu, pujuke!*

2) oasõõmise hetkeseisu kirjeldused: *Esimene* ~ *uba suus, teine peos* ~ *huule peal upakus, kolmasupil ootamas* ~ *uppi huule peal* ~ *kokutamise pääl* ~ *alles algamata*.

Viimasel vormelil on samuti paralleele kõnekäändudes, nt ütlushi agara või kiire söömise kohta: *Pala suus, teine peos, kolmasupil ootamas* vmt.

Jutt võib lõppedagi selle vormeliga või siis konstateeritakse, et kosjakaup jäi katki. Ühelt poolt sooritatakse kavalusakt, teisalt on vormel, mis moodustab kerge puändi.

ATU 1479*. Vanatüdruk külmaga katusel

Utheri järgi allikaid hõredalt Euroopast, üksikuid Ameerika mandrilt ja Siberist, Thompsonil teateid vaid Soomest, Eestist, Venest. Eestist praeguseks vähemalt 15 teksti.

Vanatüdrukunaljadele stereotüüpne algus: peigmees lubab tüdruku ära võtta, kui see teeb läbi külmaproovi (tavaliselt peab olema õõ otsa külmaga katusel või lumehanges või valatakse külma vett vms).

Katusel olles ütleb tüdruk **vormeleid**, nt:

Täna küpses külmas ~ *väljas* ~ *külman küünin, homme noore poisi* ~ *mehe hõlmas* ~ *soojas hõlmas*; ~ *Täna iiditit* ~ *vipa-vapa* ~ *irvi hambad irevil, homme ihhahhaa* ~ *iha-aha* ~ *kika-kaka* vms.

Harilikult külmub tüdruk surnuks ja kukub katuselt alla.

Jutt võib olla kontamineerunud tüüpidega **ATU 1476** (jala kaela taha panek) ja **ATU 1478** (oasõõmine).

32. Millisest jutust (ATU-nr) pärineb suu ilusaks seadmise motiiv ja vormel **Hernesupp!** vmt.?

ATU 1485*. Kuidas suu ilusti seisab

Uther nimetab allikaid Soomest, Eestist, Lätist, Saksast, Portugalist. Meilt vähemalt 20 üleskirjutust.

Vanatüdrukul või tüdrukul on probleemid suuga – see on tal kas tõllis või tikub lahti vm.

Õpetuse peale või omaenda tarkusest seab suu enne kirikusse minekut peegli ees ilusaks, öeldes **p-lõpulisi vormeleid**. Põhivormelid on -supp-lõpulised: *hernesupp* ~ *upesupp* ~ *pisimamma supp*; vahel sekka ka muid: *sepp*; *tirlipp*; *piip* vm.

Tavaline jätk on, et teel tuleb siga vastu, tüdruk ütleb seale *Õits!* vms ja suu läheb jälle valesti. Osas variantides tuleb muid asju vahele ja tüdruk peab korduvalt tagasi peegli ette huuli sättima minema.

R. Põldmäe valimikus (nr 212 a) leidub Jüri Schmidt kirjutatud erandvorm, kus lähtutakse küll "hernesupi"-motiivist, kuid arendus ja nalja struktuur on hoopis erinevad:

Noor perenaene valmistab ennast kirikuteele. Astus peegli ette, säädis peas rätiku ilusaste, säädis ka mokad nii, et nad hästi peened välja näitaks. Tahtis juba minema hakata, kui tüdruk küsis: "Mis lõuneks keeta?" Noorik ei tahtnud omi peeneks säetud mokki rikkuda ja vastas: "Epu süp." Tüdruk ei saanud aru ja küsis: "Mis lõuneks keeta?" Noorik vastas: "Epu süp." Tüdruk ei saanud veelgi aru ja küsis: "Mis lõuneks keeta?" Noorik vastas: "Toho kurat, hernesupi!"

33. Mida teeb tüdruk selleks, et teda kirikuteel vaadataks? Millises jutus (ATU-nr)?

ATU 1485A*. Tüdruk tahab, et teda kirikuteel vaadataks

Thompsoni järgi puhtsoomeline jutt, Utheri järgi on leviala Soome + Eesti + Läti + Leedu + Saksa. Eestist vähemalt 13 arhiiviteksti.

Vanatüdruk või tüdruk on mures, et teda kirikus või kirikuteel ei vaadata. Poiss ~ rätsep ~ sulane ~ kelm ~ tark ~ teine tüdruk õpetab, kuidas probleemist üle saada.

Õpetuste põhivariandid:

1) riputa pastlad või kingad kaela (näib olevat Harjumaa redaktsioon);

2) pane rangid kaela;

3) võta äke pea peale (2 Viljandimaa tekstis), puhuti muidki.

Ühes Viljandi tekstis (üleskirjutaja J. Meomuttel) tuleb ette kogum: jalarätid pähe + saapasääred kätte + heinatuust jala ümber + rehehame selga.

Tüdruk talitab õpetuse järgi ja teda vaadatakse tööpoolest, kuid mehele ta ikka ei saa (või mõnedes variantides rõõmustab, et vähemalt ikkagi vaadatakse).

34. Millises naljanditüübis (ATU-nr) ja mis eesmärgil püüavad kelmid kuival maal kala?

ATU 1525C. Kalapüük kuival maal

Vähe materjali, Utheri järgi pms Põhja-Euroopast. Eestist u. 10 teksti.

Põhimotiiv: kauba-, kala- vm voor on teel, laadal vm. Keegi püüab kuival maal kala; voorilised jäävad imetlema või pilkama, seni kaaslased varastavad kraami. (Kalapüügi asemel võidakse teha ka muid lollusi: tantsitakse, imiteeritakse kaklust, pestakse kasukat vm.)

Paaris variandis **mõistukõnevormelid**: küsimuse peale, kas mehed loodavad siit tõesti ikka kala saada, vastatakse nt: *Kui siit ei saa, teisest kohast ikka saab ~ Kui meie ei saa, meie vennad ikka saavad* vmt.

35. Millises naljanditüübis (ATU-nr) tehakse kelmusi teele "kaotatud" paarisemetega? Mis esemetega näiteks?

ATU 1525D. Vargus teele jäetud esemete abil

Enam materjali taas Põhja-Euroopast. Eestist vähemalt 20 teksti.

Toimub vargus tähelepanu kõrvalejuhtimise abil.

Motiivid:

Varastatav objekt: vasikas ~ härg ~ lehm ~ hobune ~ proua.

Vahel algab sissejuhatusega kolme poja **soodumusest**:

Esimene juhib tähelepanu põllule, teine karjale, kolmas tendeerib vargaks või mõrtsukaks.

Või esimene mõtleb rummupuudest, teine pütilaudadest vmt. Eestis esineb see motiiv ka eraldi.

Põhimotiiv: teele jäetud saabas (tihti mudaga või saviga määritud) ~ kinnas ja selle paarismees. Rahvusvahelises materjalis võib olla veel mõök ja tupp, nuga ja kahvel.

Paar varianti on ka **alternatiivse motiivistikuga**: varas teeskleb poodut, varsti leitakse teine poodu veel jne – härjamehed hakkavad pooduid loendama, lähevad segi, alustavad otsast, jätavad seniks koormad valveta, varas varastab kraami.

Kontamineerunud tüübiga **AT 1525P**-ga (varem **1525G***, Utheril ühendatud rumala kuradi jutuga **1004**): väike härg söi suure ära.

36. Millises naljanditüübis (ATU-nr) väidetakse, et väike härg söi suure ära? Mis seal veel toimub?

ATU 1004 (Thompsonil AT 1525P, Aarne eesti 1525G*). Väike härg söi suure ära

On tõesti ühtaegu rumala kuradi jutu **ATU 1004** üks motiive. Lai levik, teateid pea kõigilt mandritelt. Eestist vähemalt paarteist teksti.

Sulane, talumees vm künnab härgadega. Varas laulab võsast (vahel linnuna, ühes variandis on lauljaks Vanapagana poeg Toomas, kes on end linnuks moondanud): *Väike sööb suure ära!* vms. Kündja läheb metsa asja uudistama. Varas varastab härja ja paneb selle saba väiksele härjale suhu. Mees naaseb ja arvab, et väike härg on suure ära söönud.

Sageli on **kaks** varast – noor ja vana ~ õppinud ja sündinud, ja järgneb **lisaepisood**, kus noor petab vana tagant härja liha: taob vembraga vastu härjanahka (st jätab mulje, nagu pekstaks teda ennast) ja karjub: "Ega ma üksi polnud, vana oli ka!" Vana varas põgeneb, liha jääb noorele.

37. Kus naljanditüübis (ATU-nr) hoiab petis mütsi all "lindu"?

ATU 1528. Lind mütsi all

Praktiliselt globaalse levikuga üksus, mis võib esineda ka omaette jutuna, kuid sagedamini sõlmmotiivina, mis võidakse läbida väga mitmesuguste alguste järel, nagu **ATU 1731** (Poiss ja ilusad saapad), **ATU 1540** (Mees paradiisist), **ATU 1534 / 1660** (Ärarebenenud sabaga hobune / Vaenemees kohtus) vm.

Eestist vähemalt 7 teksti, Thompsoni järgi enam materjali veel Rootsist ja Venest.

Keegi ajab petist taga. Petis teeb hunniku tee, paneb mütsi peale ja ootab. Tagaajajad tulevad, petis ütleb, et aitaks jälitada, kui saaks hobuse ja kui valvataks seni imeilusat lindu, mis ta mütsi all. Saab hobuse ja kaob, tagaajajad jäävad mütsi valvama, tüdinevad lõpuks ära ja otsustavad "linnu" kiire liigutusega mütsi alt kätte saada. Selge, millega lugu lõpeb.

38. Millises naljanditüübis (ATU-nr) ja kuidas tekitatakse joodikule illusioon, et ta on olnud paradiisis või näinud und?

ATU 1531 (Aarne eesti 1531*). Joodik arvab, et oli paradiisis

Ebamäärase levikuulatusena, mitte eriti produktiivne. Eestist vähemalt 4 teksti.

Härra leiab magava joodiku, too pannakse peende riidesse, ümmardatakse, söödetakse-joodetakse. Toimub uhke pidu, mehel lastakse võita kaardimängus jne. Ta joodetakse uuesti purju, jääb jälle magama, viiakse kraavi tagasi. Arvab, et oli taevas või nägi und.

Selle jutu paiknemine petisejuttude hulgas on üsna tinglik.

Thompson ütleb, et jutul on liiteid tüübiga **AT 1313A** (kus mees arvas end varsti surevat) ja **AT 1526** (sant varastel abimeheks), aga eesti materjalid neid liiteid ei esine.

39. ATU 1535 süžeearenduse põhilülid.

ATU 1535. Rikas ja vaene talupoeg ~ Suur Klaus ja Väike Klaus

Tohutult produktiivne ja globaalse levikuga tüüp. Thompsoni järgi Soomest üle 170, Leedust üle 100, Iirist 400, Prantsusmaalt üle 90 jne. Eestist Aarne järgi 57 teksti, kartoteeki konspekteritud märksa vähem.

Kompositsiooni ülesehitusprintsiipt: "Rikas" või "Suur" teeb kõik "Vaesele" või "Väikesele" järel.

Tüüpilisemad episoodid:

1. Vaene töötab rikka hobustega, ütleb, et on tema omad. Rikas tapab vaese ainsa hobuse.

2. Vaene nülib hobuse naha, viib linna. Kas a) leiab juhuslikult raha või b) näeb pealt kõrtsinaise amelemist võõrastega ja ütleb, et tal olevat imeline nahk, mis teab tõde, ja saab rikkaliku vaikimistasu. Rikas tapab ka oma hobused ja ei saa nende nahkadest midagi võrreldavat.

3. Rikas on vihane ja tahab vaest tappa. Tuleb öösel, kuid kas a) vaene on naisega kohad vahetanud või b) tal on juhtumisi ema surnud ja voodisse pandud, ning löök satub naisele või surnule.

4. Vaene läheb ema või naise laibaga kõrtsi. Kõrtsmik pakub laibale õlut, too ei reageeri, kõrtsmik müksab teda vms, laip kukub pikali. Mees süüdistab kõrtsmikku oma ema või naise tapmises ja saab ohtralt lunaraha. Rikkale ütleb, et sai raha naise laiba eest. Rikas tapab oma naise ja mõistetakse süüdi.

5. Rikas tahab vaest uputada. Paneb vaese kotti, kuid see laseb end asendada leppe või pettuse teel (nt tuleb loomakarjaga vastu vana karjus, kes ihkab surma, kuid peab loomi valvama; mees lubab ise loomade järelle vaadata ja karjus asub kotti). Vaene mees tuleb rikkale loomakarjaga vastu ja seletab küsimuse peale, et sai loomad vete-emalt vms. Rikas laseb end kotiga vette visata ja upub.

40. Milliseid imettegevaid asju kaupleb kelm jutus ATU 1539?

ATU 1539. Kavalus ja kergeusklikkus. Imettegevad asjad.

Pea globaalne levik. Eestist Aarne järgi 32, kartoteegi järgi kümme teksti.

Petis müüb pseudomaagilisi asju. Nimi on tal siin tihti Hans, ta partner on mõnikord ka Vanapagan.

Pakutavad imeriistad:

- 1) müüb hundi sugulooma ~ Saksamaa sugupulli ~ siku pähe (hunt murrab loomad);
- 2) müts, mis maksab kõik arved (ise lepib enne kõrtsmikuga kokku);
- 3) pasun ~ sarv, millega surnuid äratatakse;
- 4) nuga, mis teeb naise kuulekaks (kokkumäng: naisel nt verrega täidetud põis kaenla all või härja südamed rinnale asetatud);
- 5) hobune, kelle saba alt kukub kulda (kuld seotud hobuse saba alla ja hobust lüüakse, või korjatakse hobuse tagant lina pealt ~ sõnnikust raha);
- 6) look, mis ise laua katab sinna, kuhu loogaga visata, või laud, mis ise end katab, või pada, mis tuleta keedab;
- 7) ühes tekstis esineb ka isesõitev regi (sõidab mäest alla).

Härja, papp või keegi muu ostab need imeasjad, proovib ja satub hätta. Ruttab kätte maksma ja satub järgmisesse lõksu. Järgneb tihti petise kotis vetteviimise motiiv (vrd **ATU 1535**). On ka motiiv, mis Thompsonil samuti märgitud: petis olevat surnud ja petetu läheb ta hauale hunnikut tegema – "surnu" torkab maa alt oraga.

41. Millises jutus (ATU-nr) lähtub süžeearendus sõnade *Pariis* ja *paradiis* ärasegamisest? Kes ja millise uurimuse on selle jututüübi kohta kirjutanud?

ATU 1540. Mees paradiisist

Uurimus: A. Aarne, Der Mann aus dem Paradiese in der Literatur und im Volksmunde. Eine vergleichende Schwankuntersuchung. FFC 22 (1915)

Jutu kirjanduslikud allikad ulatuvad Aarne andmeil aastasse 1509, tal on olnud rahvasuus tohutu levik ja produktiivsus: Thompsoni järgi Soomest u 140, Rootsist 170, lirst üle 160 teksti. Eestist Aarne järgi 32, kartoteegis hetkel 12.

Aarne järgi on jutu rahvusvaheline põhikondikava järgmine.

Jutt võib käibida ka omaette, kuid tavalisemalt liidetes, kus alguosa moodustab kas **ATU 1541** (Liha antakse "pikale päevale"), **ATU 1382** (Naine müüb lehma "turule"), **ATU 1383** (Naine ei tunne end ära), **ATU 1384** (Mees otsib oma naisest rumalamat), **ATU 1450** (Tark Elts) vm, ja **ATU 1540** on jätk või lõpp.

Kohtuvad petetav ja petja. Petetav on reeglina naine, kes eesti aines on sageli (mõisa- vm.) proua, kuid üldiselt lihtsalt rikas "omasugune". Petja on tudeng, rändjünger vm rännumees, reisisel, kelm, soldat, madrus, mõni ametimees, Eestis tihti ka sant, või lihtsalt mees, talumees, Idas ka Hodža Nasreddin – igatahes vaene.

Petmisakti sõlmumine võib olla ettekatsetatud või spontaanne. Reeglina algab dialoog sellega, et naine küsib, kust mees tuleb või kes ta selline on. Vastused jagunevad lääneliseks ja idaliseks versiooniks.

Lääneline (ja ühtlasi domineeriv) versioon põhineb mehe poolt öeldud kohanime väärnimistmisesel ning jutt näitab ühtlasi, et motiivid ja vormelid võivad keelelisel muganemisel ilmutada suurt paindlikkust ja leidlikkust. Lääne-Euroopas domineeriv (ning ühtlasi vanim) moone on *Pariis* → *paradiis* (tüübi saksakeelne leppenimetus ongi "Der Schüler aus dem Paradiese", ingliskeelne nimetus "The Student from Paradise"), kuid tuleb ette ka muid. Soomes nt võivad väärsti mõistetavad kohanimed olla *Parainen* või *Parala*, aga valdav moone on seal *Taivassalo* → *taivaansali* või *taivaantalo* (Ida- ja Põhja-Soomes kohtab ka muid *Tai*-algulisi kohanimedid). Skandinaavias moondub Norra nimi *Ringerike* → *Himmelrike*, Taanis *Himmerland* → *Himmerig(e)*. Väheses inglise materjalis tuleb ette *Whitehaven* → *white heaven*. Slaavi keeltes suubuvad *Loboga*, *Z Döbova* või Bugi jõe nimi moondeks *om Boza*. Idas, aga ka paljudes soome variantides väärnimistmine puudub ja mees vastab lihtsalt ja otse, et tuleb taevast.

Eesti aines üsna valdavalt (ja Aarne andmeil ka mõnedes saksa variantides) ilmneb erivorm: mees (kes tihti on siis sant) laulab *Ma tulen taevast ülevalt*.

Muid erivorme järgneb veel *Kes sa oled?* -küsimusele: taevane lihunik või taevakokk, arvatavasti siis just alguste ATU 1382 või 1541 korral.

Näib, et Aarne eesti registris on määratletud tüübiks 1540 ka jutte, kus tavaline surnud mehele või sugulasele kraamisaatmise motiiv üldse puudub ja siirdutakse kohe

tagaajamisstseenide juurde. Üldiselt aga on see päris läbivalt olemas ning Arne eristab taas Lääne ja Ida versioone selle järgi, et vanades kirjanduslikes allikates ja läänepoolsetes folkloorides on surnu petetava naise mees, Idas aga mõni muu sugulane. Surnul on tihti ka nimi, sagedamini Peter, Johannes ~ Hans või Mats. Igatahes küsib naine taevatulnukalt, kas ta teab midagi tema kadunud omakse käekäigust teises ilmas, ja tulnukas vastab, et kadunukesel läheb pahasti – riided on katki, pole midagi süüa jne (folkloorsetes tekstides on lisatud muidki korduvaid **štrihhe**: et ta peab sea-, hane-, kure-, lamba- vm karjas käima, vett vedama, põrgukatla jaoks puid vedama vms). Naine kurvastab seeütle ja saadab surnule tulnukaga mitmesugust kraami: enamasti raha ja riideid, kuid vahel ka toitu ja ehteasju, mõnedes soome variantides elusa lehma või härja (vist siis lehmakauplemisega seonduvate alguste korral), samuti hobuse(d), millega saadetavat kergem kohale toimetada, Taanis isegi kirve ja sae. Petis lubab saadetise edasi anda ja kaob.

Järgnevad mitmesugused jälitamiseepisoodid, mis eesti aines võivad küll tihti ka puududa. Arne järgi on jälitaja isik (tulenevalt juba surnu isikust) erinev: Läänes tüüpiliselt petetud naise teine mees, Idas lihtsalt naise mees, harvem muid (isa, poeg, tütar). Paradiisimees ja jälitaja kohtuvad teel ning kelm petab ka jälitajat. Konkreetse petmismeetodi poolest jaguneb aines mitmesse alternatiivsesse redaktsiooni.

1. meetod: Vanades kirjanduslikes allikates ja paljudes folklooritekstides ütleb kelm jälitajale, et ta nägi varast mööduvat, juhatab talle teed ja lubab ise seni ta hobust valvata (vahel on lisatud argumente, et varas läks kuhugi, kuhu hobusega järele ei pääse, või et poleks soovitatav, kui too kuuleks hobuse kabjaplaginat vm). Mõnikord läheb jälitaja ise väidetava varga nuhtlemiseks metsast keppi hankima ja usaldab oma hobuse seniks taevapojale. See võtab hobuse, laob peidetud kraami hobusele ja kaob.

2. meetod: Kelm vahib taevasse ja paneb jälitaja uskuma, et on näinud just praegu üht meest taevasse lendavat. Vahel on ta parema nähtavuse huvides puusse roninud või selili visanud, puu otsast võib ühtlasi langeda väidet kinnitavaid hobusejunne vm. Jälitaja kas jääb lihtsalt taevasseminekut uskuma ja pöördub tagasi või talle tehakse ettepanek samuti seljali heita ja vaadata, mispeale kelm kargab püsti, istub ta hobusele ja kaob.

3. meetod: Taevamees ütleb samuti, et nägi varast ja võiks tagaajamisel aidata, kuid peab täitma mingit tähtsat ülesannet – nt kuldlindu mütsi all hoidma (s.o **ATU 1528**), (kaldukasvanud) puud ülal hoidma (st **ATU 1530**), katust lammutama vm. Jälitaja on nõus teda ses tähtsas töös asendama ja annab talle väidetava varga jahtimiseks oma hobuse. Lisaks määrab jälitaja kuldlindu püüdes käed (ja sobival viisil võib siis järgneda **ATU 1698A**) või saab kolki hoone omaniku käest, kelle katust ta hoolega lammutas.

4. meetod: Petis ei teeskle kaastundlikku pealtnägijat, vaid ahvatleb jälitaja ennast või kedagi teist jalgsi taga ajama, eksitab ta ja võtab ta hobuse. Siin on eriti tunnuslik Idas ja Euraasia piirialadel levinud (sh Nasreddiniga seotud) kiilaspäise möldri redaktsioon. Petis räägib kiilaspäele, et tsaar on andnud korralduse kõik kiilaspäed skalpeerida või vangistada ja otsekohe on saabumas mees, kes peab käsu täide viima. Ehmunud mölder põgeneb puu otsa, samal ajal saabub jälitaja ja pärib varga järele, kelm osutab ronivale möldrile, jälitaja sööstab samuti puu otsa ja kelm võtab ta hobuse.

On veel mitmeid juhuslikumaid meetodeid.

Jutu lõpustseenis petetud naine ja mees kohtuvad. Reeglina varjab mees omi äpardusi naise eest ja ütleb, et taevasaadik osutus autentseks ja ta andis talle oma hobuse taevasaadetise täienduseks või jalavaeva kergenduseks.

42. Millises jutus (ATU-nr) keedetakse kirvest suppi?

ATU 1548. Kirvesupp

Hästituntud süžee vist tänini. Oli nõukogude maailmas hoolega populariseeritud jutt, sest näitas vene soldati nutikust. Eestist ligi 15 üleskirjutust.

Tavaliselt soldat (harva sulane või mustlane) tuleb tallu (sageli talle öeldakse, et perenaine on kitsi), küsib süüa, perenaine ütleb, et pole midagi anda. Teeb ettepaneku panna kirves patta, hakatakse siis kirvest suppi või putru keetma. Soldat küsib juurde tangu, võid, rasva, soola, liha, kartuleid, kapsaid. Perenaine sööb ka ja kiidab, et küll sai hea supp.

Nagu ikka, pannakse ka **štrihhid**: enamasti kerkib probleem, kas kirvest ennast ei söödagi – tavaline vastus on, et ei keenud veel päris pehmeks, keetku perenaine ise edasi.

Ühes eesti variandis on kirve asemel rattapulka, mil ilmsed geneetilised seosed vanasõnadega, nagu *Hea perenaine keedab rattapulgaksti pudru; Hea perenaine teeb kasukahõlmastki õhtusöögi* jts.

43. Millised on põhimotiivid ja -vormelid naljandi ATU 1568* ("Kausipööramine") eesti variantides?

ATU 1568*. Kausipööramine

Thompsoni järgi pms lms ja balti materjal, Uther toob andmeid kogu Euroopast. Eestist ligi 30 teksti.

Pudru võisilm või pudrukausi söömata pool või lihatükid vm on ühe, tavaliselt peremehe poole peal, ja siis pööratakse kaussi tavaliselt 1–3 korda mitmete repliikide ja kontrarepliikide saatel. Partner on tavaliselt sulane või rätsep või öömajaline.

Repliikide sisu järgi moodustub mitu selget redaktsiooni.

1) Jutt kausi hinnast

See on kõige produktiivsem motiiv. Näiteks:

Domineeriv dialoog: a) *See maksis uult nii ja nii palju*; b) *Seda võis ta väärt olla küll*;

a) *See on ilus kauss*; b) *Ta maksis ka ostes nii ja nii*

Või: a) *Küll on see hea kauss, maksis palju*; b) *Mis ta siis maksis?*

Ka kordub ahel: a) *Ei tea, mis ta ka uult maksis?* b) *Eks ta nii ja nii palju maksis ~ Mis ta eriti ikka maksis.*

Ühes Haljala (A. Reepärgi) variandis on päris pikk dialoog: a) *Mis maksab?* b) *12 kopikat*; c) *Kas ta seda maksab?* d) *Maksab küll.*

2) Jutt laevapööramisest

Ka materjal ise enam-vähem mereäärseilt aladelt, ja tunnuslik, et reeglina on vaid üksainus repliik: *Minu isa oli tugev mees ~ vend on kange meremees, ükskord võttis ja pööras laeva niimoodi....* Ainult ühes variandis ütleb partner, et tema vend keeras laeva vastassuunas.

3) Jutt kaelakäänamisest

Kui mu naine mulle süüa ei anna, siis keeran ta kaela niimoodi ~ Keeraksin oma vihamehel pea ümber...

4) Jutt maailma või pilvede ringikäimisest

Niimoodi käib maailm ringi. (Kontrarepliik nt: *Ah nii käibki? ~ Aga kui edasi pöörleb, siis on teil õõ ja meil päev*)

NB! See versioon lõpeb tihti kolmanda **puäntrepliigiga**, mis käib enamasti välgu ja müristamise kohta. Nt: a) *Maailm on imelik, pöörab end*; b) *Loodusväed on veel imelikumad, näe, kuidas välku lööb ja müristab* (lööb kausi maha); Või: a) *Pilved käivad ikka möödatuult*; b) *Äikesepilved ka vastutuult*. c) *Ja kui müristab, lööb välku siuh-säuh* (segab pudrusilma kõikjale).

44. Milline eesti naljand (ATU-nr) on üles ehitatud sõnamängule "Ma olen härra"! / "Ma lähen ära!"?

ATU 1571*. Ma olen härra!

Thompsoni järgi puhteestiline tüüp, kuid Uther noteerib ka läti, taani ja hiina materjali. Eestist Aarne järgi 15 teksti, aga osa kartoteeki kopeerimata.

Rehepapid või teomehed pimedas. Härra tuleb luurama, et kas ei varastata. Rehepapid hakkavad härrat peksma, teeseldes, et peavad teda vargaks. Tekib sõnamänguline dialoog. Härra karjub: *Ma olen härra! – Ah sa lähed veel ära?!* (ja materdamine jätkub).

Vahel on dialoog 3-osaliseks pikendatud:

2. lausevahetus: *Ma olen saks! – Ah teid on veel kaks?!*

3. lausevahetus: *Ma olen parun! – Ah nüüd juba palud?!*

Toimub niisiis sotsiaalsete unelmate realiseerimine, mis ei hooli vähimatki psühholoogilisest vm tõepärasest: naljand lõpeb triumfiga ega tee endale mingit probleemi sellest, mis järgmisel päeval võis juhtuda.

45. Mispoolest on erandlikud tegelaste rollid jutus ATU 1572*?

ATU 1572*. Sulasel laiskusetõbi, peremehel peksutõbi

Thompsoni järgi ainult kolmelt lms rahvailt (soome, eesti, liivi), + rootsi, saksa, vene materjal; Utheri järgi kogu Põhja-Euroopast + kreeka + juudi + India. Eestist u 15 teksti.

Kaubeldakse sulast. Sulane ütleb, et tal on üks viga, peremees ütleb, et tal on ka (sageli on need üks kord nädalas vm intervalliga). Need vead on ligi pooltel juhtudest termineeritud neutraalselt:

1) sulane on haige, peremees hull ~ tal on hulltõbi ~ hullustuse tuju, aga võivad olla sõnastatud ka poeetilisemalt:

2) *kõhkleb* – *vehkleb* ~ *vehib* (*kõh-* või *küh-*algulisi tõbesid on muidki: *kõhnitseb* ~ *kõhvitund* ~ *tahab kühnädä*);

3) *kiinitõbi* ~ *jookseb kiini* – *tuulispäähädä*;

4) mitmes variandis võib peremehe tõbi olla ka veest purjujäämine.

Mõne aja pärast sulase tõbi ilmutab end, peremehe oma ka kohe seejärel: määratseb või materdab sulast kepi vm. riistaga. See kordub sageli paar korda, siis "terveneivad"

NB! Jutt on naljandite hulgas üks väheseid erandeid, kus peremees pärib sulase vastu võidu.

46. Jutusülem ATU 1574 ja selle alltüübid (A–C).

ATU 1574 kätkeb mitmeid alltüüpe, kus on juttu **rätsepa riidelappidest**.

ATU 1574. Varastatud riidelappidest lipp

Esineb ainult trükiallikates, sh ühes Hodža Nasreddini jutus.

Rätsep näeb unes, et viimsel kohtupäeval on lipp, mis on tehtud tema poolt varastatud riidetükkidest. Ärgates palub abilist, et need hoiataksid, kui tal järgmine kord on himu varastada. Kui nii juhtub, ütleb: *See tükk ei sobiks nagunii lipu sisse!*

Registrid eesti ainet ei märgi, kuid tegelikult on vähemalt 1 tekst Jaan Sandra kirjapanekus ("Kirrev lipp"): rätsep sõidab unes vanakurja seljas põrgu poole jne. Lõpeb mitte ettekäände, vaid tegeliku loobumisega.

ATU 1574A (Aarne eesti 2005*). Sissepoole / pealepoole

Thompsoni järgi ainult eesti 1 ja soome 1, Utheril 7 Euroopa rahvast + juudi + India.

Eesti tekst taas Jaan Sandralt: Rätsep õmbleb varastatud riide või naha enda arvates oma riiete alla, aga kogemata siiski peale, või see vajub alla ja hakkab paistma. Tuleb pahandus ja vargus ebaõnnestub.

Miks see jutt paikneb kavala mehe juttude hulgas, on ebaselge.

AT 1574B (ka varasem rootsi 2005*; Utheril liidetud alltüübiga 1574A). Lõikab kogemata omaenda kuuest tüki

Thompsoni järgi ainult Rootsist, kuid ka Eestist on vähemalt 14 teksti, mis ilmselt kuuluvad samasse tüüpi.

Rootsis on varga rollis vist rätsep, meil hiidlased, rannamehed, tartlased või ka sant.

Ollakse kuskil peres öömajal ja ilm on pime või sant ise on pime. Ta leiab rõiva, arvab, et see on peremehe või kellegi teise kuub, ja rebib endale jalanartsud vm tarbelapid. Selgub, et tegelikult oli see ta enda kuub. Kui tõde tuleb ilmsiks, ütleb lapilõikaja või ta jutukaaslane (eriti kui ta on hiidlane) mitmesuguseid **vormellikke** lauseid: *Seda ma vaatasin, et jäkul änd nõnda tõrtsub* ~ *mis muidu na tõrtsub takka* (Kri) ~ *händ hentsub* (Khk) ~ *omap su hända tönku lööb* (Jür).

AT 1574C (Aarne eesti 1567***; Utheril liidetud alltüübiga 1574A). Riideohver kuradile

Thompsoni järgi ainult soome, rootsi, flaami, India aines, kuid on ka Eestist 2 kirjapanekut.

Rätsepal ei lasta varastada. Viskab tüki riidet aknast välja: *Kurat, säh oma jagu!*, justkui oleks see ohver kuradile, mis annab tööle edu. Riie ripub niidi otsas, tõmbab pärast tagasi ja võtab endale.

47. Millist ATU-nr-it kannab jutt hundist, sokust ja kapsastest? Mida võib öelda selle žanrilise kuuluvuse kohta?

ATU 1579. Hunt, sokk ja kapsad

NB! See on **jutt-mõistatus**. Eestis ongi vastav materjal mõistatuste juures (palju uuemaid üleskirjutusi). Lahendvariante on registrite järgi kaks:

1) [sokk üle, tühjalt tagasi] → [hunt üle, sokk tagasi] → [kapsad üle, tühjalt tagasi] → [sokk üle];

2) [sokk üle, tühjalt tagasi] → [kapsad üle, sokk tagasi] → [hunt üle, tühjalt tagasi] → [sokk üle].

Esimene üleviidav saab olla ainult **sokk**. Sokk on ahela "keskliige" ja tema üleviimine väldib ärasõõmisvõimalused mõlemas suunas korraga.

48. Millises naljandis (ATU-nr) loovutatakse pool tasust, kuid "tasuks" selgub olevat ihunuhtlus?

ATU 1610. Tasuks pooled hoobid

La levik pms Euraasias, ka Eestist p.o palju, kuid kartoteegist kadunud.

Tegelaseks talumees ja soldat, juut vm. Üks lubab teisele poole tasust (või kogu tasu), mis kuningas talle annab – saab pooled saadaolevaist hoopidest või kogu peksu.

On üks motiive ka tüübis **ATU 1642**.

49. Kust naljandist (ATU-nr) pärineb vormel *Kuningas on alasti*?

ATU 1620. Kuninga uued rõivad

Kuulus laia levikuga tüüp. Meil samuti kindlasti tuntud, kuid kirjalike allikate kaudu.

Kuningale tehakse rõivad, mis olevat nähtavad ainult neile, kes sündinud seaduslikust abielust. Kõik teesklevad, et näevad rõivaid – lõpuks keegi laps hõikab: *Kuningas on alasti!*

See repliik on saanud üldtuntud lentsõnaks.

50. Kus naljandis (ATU-nr) on pastor rumalam kui valge hobune?

ATU 1621*. Pastor rumalam kui valge hobune

Üleskirjutusi siit-sealt kogu Euroopast, Eestist paarteist teksti.

Enamasti üles ehitatud teatava vormeli tõlgendusena, nt: *Jumalat ei usu, keisrit ei kard ja meie pastor on rumalam kui minu valge hobune*.

Selle lause eest satub mees süüdistuse alla ja seletab:

1) ilmastik on heitlik (vrd vanasõnu asjust, mida ei tohi uskuda, nt meil EV 12960: *Jumala ilma, suure saksa suud ja pisikese lapse pe-d ei või uskuda*);

2) maksud on makstud, kohustused täidetud – mida seal karta;

3) valge hobune sattus kord mülkasse ja edaspidi vältis seda kohta, kuid pastoril on vallaslapsed mitme eri tüdrukuga.

51. Tüübi ATU 1631* ("*Sepp ja rätsep võistlevad pruudi pärast*") lühisisu.

ATU 1631*. Sepp ja rätsep võistlevad pruudi pärast

Allikalt hajusalt kogu Euroopast (meilt u 10).

Eesti **tegelaste** hulgas on väga palju käsitöölise kombinatsioone, kuid sepp on juba sisu tõttu läbiv. Paarid nt sepp/rätsep, tisler/rätsep, sepp/puusepp, sepp/kingsepp, kingsepp/rätsep, sepp/sell.

Põhiredaktsioonis toimub alul rätsepa käik, seejärel sepa vastukäik.

Rätsep väidab: sepp on pime. Tüdruk vaatab sepipajas: tõesti lööb pidevalt rauast mööda alasile. Tüdruk läheb rätsepale.

Sepp ütleb tüdrukule: rätsep on hull. Laulatuse ajal torkab sepp rätsepale tulise rauatüki saapasäärde, rätsep karjub, vehib ja määrseb. Sepp saab tüdruku endale.

Vahel esineb esimene või teine kavalusakt üksipäini.

Erandmotiive:

1) tisler on pime: hõõveldades katsub käega;

2) rätsep on pime: ei leia muidu kääre kui rusikaga lauale põristades.

52. Naljandi "Vahva rätsep" (ATU 1640) põhimotiivid.

ATU 1640. Vahva rätsep

Globaalne levik, väga palju allikmaterjali: Thompsoni järgi soome 60 teksti, leedu üle 50, rootsi üle 20, iiri ligi 280, saksa 40, horvaadi ja vene 20. Jne. Eestist u 25.

Enamik motiive, mis tulevad ette rahvusvahelises aines, on ka eesti aines esindatud.

Refereerin eesti materjale umbes samas järjekorras, nagu nad on toodud Thompsonil.

Eesti põhimotiivid:

1. 100 ühe hoobiga (väga läbiv motiiv)

Tegelane: pealkirja järgi rätsep, ka meil enim. Muid tegelasi: laisk mees ~ poiss ~ sulane, seakarjus. Ühes Pärnu tekstis "mees, kes polnud tark ega rumal".

Tegelane satub kuidagi kontakti putukatega, tavaliselt on need kärbsed (aga ka parmud, kihulased vm). Tekib motiiv neid tappa: segavad söömist (mitmes variandis just pudi söömist), tulevad piima või koore kallale vm.

Tapab teatud hulga (registrite põhiarv on 7), meil domineerib 100 või 50 (on ka 99, 300, 7 jt arve).

Kuulutab sellest mingil moel: tavaliselt räägib või kiitleb, laulab, asetab rinnale laua ~ plaadi ~ sildi kirjaga ~ vöö peale kirja ~ mütsi äärde kuldkirja ~ tellib mõõga kirjaga ~ kirjutab rangidele ~ kirjutab sedeli: *Mees, kes 100 tükki ühe hoobiga maha löi* vms.

Alternatiive ilma kärbest ja tapmiseta: *Vahtsõnõ vägimiis* (Võru); *Vaata, see on mees, keda tema kokutab, see langeb* (Vai).

Kuningas või muu ülik kuuleb kiitlemist või kuulujuttu või näeb magava mehe rinnal silti ja angažeerib ta (kas vägisi või leppe teel) vägitegusid tegema.

2. Katsed hiiglaste ~ vägimeeste ~ vanapaganatega

Neid on Eestis suhteliselt vähe. Siin samu motiive ja kontaminatsioone paljude rumala kuradi juttudega:

ATU 1051 — "kõrgushüpe" (puu painutamine, lennutamine taevasse);

ATU 1052 — puu kandmine (tüvel ja ladval ratsutamine);

ATU 1060 — kivist vee väljapigistamine;

ATU 1061 — kivi hammustamine;

ATU 1062 — kivivise (kivi asemel lind);

ATU 1063 — kuldnuia viskamine (pilve peale);

ATU 1082 — hobuse kandmine (jalgade vahel);

ATU 1085 — puusse lõhe vajutamine (peaga/kiviga);

ATU 1115 — kurat püüab kavalpead tappa (laip või muu asenduse voodis);

+ seotud silmadega kuradi tapmise motiiv

+ käsi taskus ("vihapulk").

3. Hiiglaste ~ tontide ~ röövlite tülliajamine

Nood istuvad ja söövad vm. Pillub ülalt kive pähe ("hernestega pildumine") – lähevad tülli ja tapavad üksteist.

Motiivil on analoogiat tüübis **ATU 1653** paiknevatega (röövlitele pillutakse asju pähe).

4. Metshärja ~ soku tapmine

Tavaliselt hüppab puu taha ja loom ~ ükssarvik (Thompsonil ja Utheril: *unicorn*) jookseb end sarvepidi puusse.

Võru variandis teeb ise palgi, millesse palju auke puuritud.

5. Metssea kinnipüüdmine

Meelitab sea küüni või kirikusse ja paneb ukse kinni. Või laseb seal endal noa otsa joosta.

6. Haarab ratsutades postist

Rätsepal (või mis nime ta jutus kannab) tuleb minna sõtta. Pannakse hobusele (vahel seotakse või seob ise jalad hobuse kõhu alt kinni). Ei oska ratsutada ja/või kardab vaenlasi. Haarab verstepostist või teetulbast või puust, et hobust peatada. Post on mäda ja jääb talle sülle. Vaenlased ehmuvad vägilasest ja põgenevad.

NB1. Üsna mitmes eesti tekstis esineb motiiv, mida registreis pole näidatud:

Sõtta minnes laseb vägimees korjata niint või tohtu vm, kas lõkke tegemiseks või jõe

ületamiseks. Söövad leeris ümber piiratava linna. Linnast tuleb koer, haarab lihatüki või

särgi, kust vägilane täiu otsis – vägilane sööstab tõrvikuga koerale järele. Sõjaväel on kästud

järele teha, mis vägilane ees teeb. Toimuv näib pimeduses massiivse rünnakuna. Kaitsjad ehmuvad ja põgenevad.

NB2. Eesti variandid lõpevad tavaliselt kuningatütre kosimisega. Registrid annavad lisamotiivi, mida eesti aines üldse pole: Printsessiga abiellunud rätsep reedab end, küsides nõela ja niiti või räägib midagi unes. Sõdurid saadetakse teda kinni võtma, kuid tal õnnestub pääseda.

53. Naljandi "Kõikteadja arst" (ATU 1641) põhimotiivid.

ATU 1641. Kõikteadja arst

Levik globaalne. Soomest ligi 100, Leedust üle 70, Rootsist ligi 30, Iirist ligi 90, Venest ligi 30, Indiast 30 jne. Eestist üle 20 teksti.

1. Sissejuhatus

Talumees ~ saunamees viib tohtrile puid või on kutsariks. Kadestab selle häid sööke. Tohter soovib: ostku tarkuseraamat (tihti kukeaabits), hakaku ka arstiks. Mees teebki nii – paneb välja sildi "Kõikteadja arst".

Ka muid algusi: kuri naine paneb mehe uksele sildi vm, või lihtsalt sant tuleb, näeb juhtumisi vargust või leiab midagi.

2. Rahavaraste tabamine

Kokad, toapoised vm on varguse toime pannud. Kõikteadja läheb naisega mõisa või lossi.

Naine on abitu käituma. Sõõma hakates seletab mees: on 3 rooga jne. Kui tuuakse 1. roog, ütleb: *See on esimene*. Siis: *See on teine*. Teenritest vargad arvavad, et jutt on neist, ja tunnistavad üles.

Või otsib aabitsakukke (see oli tal tarkuseraamat): *Tule välja, kus sa end peidad!* vmt.

Või teeskleb õuel või mujal mõõtmisi. Leiab varastatud asjad, kuid vargaid endid tavaliselt ei reeda.

3. "Oh sa vaene vähk ~ konn ~ mardikas, nüüd oled sa käes!"

Mitmes tekstis on mehe enda nimi Vähk, ka Villem Vähk. Lastakse ära arvata nt 1) mis on vaagnas kaane all, 2) mis on proual peos. Kõikteadja ennustab iseendale fiaskot, prouale tundub õeldu eduka äraarvamisenä. Vahel on see eelkatse enne rahavarguse avastamist, vahel lõpus naljaks. Ühes Pärnu või Vigala variandis on kaks eri motiivi ilmselt segi läinud: *Vaese vähi* -repliigi peale toapoiss, kelle nimi on Vähk ja kes on raha varastanud, tunnistab üles.

4. Registreis on veel motiiv, kuidas lahtisti abil leitakse hobusevargad

Seda on meil ainult paaris Setu tekstis (A. Tammeorg, V. Ruusamägi):

Pseudoarst kirjutab rumalaid retsepte või rohtusid. Härral on hobused varastatud, kirjutab talle kastoorõli. Härra läheb metsa hädale, sinna on juhtumisi peidetud ta varastatud hobused, saab nad kätte.

54. Jutud ATU 1642 ja 1643: nende tüpoloogilised suhted omavahel ja teiste juttudega.

ATU 1642 ("päris"). Raha konnadele, liha koertele + printsessi naerutamine

Globaalne levik, kuid Thompsoni arvandmed jagunevad vähemalt soome ja eesti kohta **ATU 1643** omadega. Eesti tekstidest esindavad tegelikku tüüpi ATU 1642 ainult u 4 teksti. Eesti aine tüpoloogilist jaotust Utheril ei tea.

Põhimotiivid:

1. Loll müüs linnas lehma, sai 7 (või 10) rubla. Tagasiteel konnad krookuvad *kaeksa*, *kaeksa* vm. Mees vaidleb vastu, et 7 (või 10). Konnad kordavad uuesti oma. Vihastab, viskab raha tiiki: lugegu ise.

2. Teisel korral viib loll jälle lehma linna. Lihuniku koerad näivad haukuvat *Võõlgu*, *võõlgu* vmt. Või on lihtsalt suured koerad ja ta peab neid lihunikusellideks. Igatahes annab liha koertele.

3. Lihunik keeldub raha maksmast. Mees läheb kuningale kaebama.

4. Kuningatütar, kes iial ei naera (st sama motiiv, mis imejuttudes **ATU 571** jj – seal on tegelikult samuti segi maagilised ja mitte-maagilised asjad). Siin tüübis panevad printsessi naerma jutud ülilollidest tegudest.

5. Jätk veel: Pakutakse naermaajamise eest kuningatütart naiseks – ei taha. Kuningas lubab siis "500". See on tegelikult süžee **ATU 1610**. Kas Eestis on seda omaette, ei tea, kuid ATU 1642 koosseisus mõned on: loll on lahke ja lubab "500-st" 300 juudile, 200 uksehoidjale – need on tegelikult hoobid.

6. Ühes variandis (Palamuse, H. Maasen) leidub ka episood juudi kuue omastamisega.

ATU 1643. Loll ja kask

Asutatud ilmselt **Andrejevi** registri järgi, kus seda numbrit kannab jutt tingnimetusega **Дурак и береза**. Enamik Aarne eesti 1642-st esindabki seda: puhtal kujul vähemalt 5, kontaminatsioonina **ATU 1643 + 1600** – vähemalt 13.

Tavaline redaktsioon:

Loll poeg saadetakse linna härga müüma. Möödub puust, mis kriiksub. Loll arvab, et puu tahab härga osta, seob härja puu külge. Hunt sööb härja ära või juhtub midagi muud. Järgmisel päeval või aasta pärast vm ajal tuleb loll raha järele. Puu või känd ei taha raha anda. Loll hakkab puud kirvega peksma, õõnsusest leiab rahapoti.

Kontaminatsioon ATU 1643 + 1600:

Loll läheb raha ära tooma. Ahne papp või pastor hakkab raha endale tahtma. Loll (vahel ka teine vend) tapab papi, loll räägib loo välja – kas kirikus või papi matusel (Setus see on vist muutunud lausa omaette ütluseks: *Süümä-juuma egämiis, pappe tapma ei kedäke*). Targad vennad vahetavad laiba või panevad papitapu kohta surnud siku ~ oina ja uurijad leiavad selle juhutatud kohast.

55. Tüübi ATU 1654 ("Röövliid surnukambris") eesti redaktsioonid.

ATU 1654. Mees hirmutab kabelis röövleid

Üleskirjutusi kogu ilmast, valdavalt Euroopast ja Lähis-Idast: Leedust üle 40, Horvaatiast üle 20, Eestist FFC 25 järgi 15, tegelikult ligi 50, st suur tüüp.

Süžee tuum on lihtne:

Üks on teisele võlgu ja ei anna võlga kätte ning teeskleb surnut. Ebasurnu viiakse kabelisse, võlausaldaja tuleb talle "valvajaks". Röövliid tulevad kabelisse raha jagama, surnu ja valvaja ehmatavad röövleid ja saavad raha endale.

Jutus on mitmeid läbivaid **detaile** jm asju, mille genees on mulle arusaamatu.

Põhiredaktsioon:

Eellugu, mille kaudu kabelisse jõutakse, on üsna pikk.

Kõigepealt **tegelane**: üpris mitmes variandis üle Eesti on ta nimi *Rassi Jaak* või *Rässi Jaak*, paaris tekstis on ta pärit *Viimsist*, tal on naine *Viiu* või *lio* vmt, ja **koht**, kus süžee hakkab arenema, on Tondi kõrts. See viitab trükiallikaile, mis töötasid võimenditena. Mitmeis tekstides ka nüanss: see mees oli kitsi. Tegelanega võib olla ka sulane ~ kaupmees (Kagu-Eestis tihti just linakaupmees).

See mees on Tallinna või Riiga või Rakverre või linna oma linu või vilja müünud või läheb sinna alles koormaga ja sööb kõrtsis. Ta kas sööb ja räägib: *See maksab vist küll...* või ütleb: *Kui seda saaks, maksaks... rubla suutäis* vm hinna. Kõrtsimees loeb suutäied ära ja küsibki lubatud hinda. Mees ei maksa, kõrtsmik võtab talt koorma pandiks. Mees on hädas.

Nõuandjaks hakkab tavaliselt soldat või ka sulane ~ saunamees ~ sant. Nõu on osas variantides ähmane, aga selgel kujul u selline: minna tunnistajate juuresolekul kõrtsmiku juurde, kui too siga või vasikat tapab, võtta tal õlast kinni ja küsida: *Palju maksab õlaliha nael?* Kõrtsmik arvab, et jutt on loomast, aga nõutakse kõrtsmiku enda õlaliha (ja viidatakse tunnistajaile). Kõrtsmik ongi sunnitud mehele koorma tagasi andma. Nõuandja küsib abi eest kopika vm väga väikse summa, kuid aidatu põikleb ja lõpuks teeskleb surnut.

Siin on veel tüüpilisi **detaile** (kõigis redaktsioonides):

1. Pole alati selge, kas nõuandja saab aru, et surm on teeseldud, või on kõik juhuse hooleks. Üldiselt vist saab, sest üsna tihti ta peseb ebasurnut keeva veega, kuid too ei ärka ikkagi.
2. Surnu ärkamise vahetu ajend on see, et röövliid lähevad viimase kopika peal jagelema. Surnu ütleb lõpuks: *See saab mulle!* Röövliid ehmuvad ja põgenevad.
3. Tekib surnu ja valvaja vahel omakorda purelemine kopika pärast – st kopikast saab lausa mingi "punane niit" süžeesse.
4. Tihti saadetakse üks röövel tagasi vaatama, palju tonte on ja kas raha üle ka jäi. Üks kopikapurelejaist kahmab röövli peast mütsi ja karjub midagi umbes sellist, nagu: *Võta see,*

aga kopikas on minu! Röövel läheb tagasi ja ütleb, et tonte oli tõesti palju, rahajagamine oli lõppstaadiumis, kuna kopikad olid jutu all, ja tema mütsi võtsid ka veel.

Peale põhiredaktsiooni on veel **paar muud alternatiivset algusmotiivi**, mille kaudu lõpplahenduseni jõutakse.

1. Purjus saarlane või hiidlane heidab puusärki magama. Röövlid lähevad taas saagijagamisel tülli. Üks lööb rusikaga kaanele: *Mina ei jäta, tõusku või surnu üles!* Surnu tõstab kirstukaane üles ja ütleb: *Ma tõuse kut kah!*

2. Sant või mehed kuulevad juhtumisi pealt, et röövlid kavatsevad minna kabelisse raha jagama, ja lähevad neid meelega ehmatama.

3. Kaks tänavapühkijat vm vahetavad lumekoormaid suhkru pähe või lumekoorma liivakoorma vastu suhkru pähe ja üks jääb teisele kopika võlgu.

4. Lihtsalt keegi laenab teiselt midagi, too ei taha tagasi maksta ja teeskleb surnut.

5. On ka üks äärmiselt äravajunud tekst Karjast või igatahes Saaremaalt (K. Lepp 1938) – täpselt sellises sõnastuses:

Ühes kuhas kabelis mõrtsukad jägand raha, mailma unnikas olnd. Äkist üks ütlend: "Ma jäi ilma jälle, antke moole ka." Mõrtsukad kohkund ää, et kabelis nii pailu tontisi olnd, äbemata raha olnd ning ta pole veel saand. Jättn rahalasu sõnnasammase.

56. Juttude ATU 1660 ja 1534 tüpoloogiasuhted.

ATU 1660 (Aarne eesti 1660*, Andrejev 1660). Vaenemees kohtus

Sporaadiline levik haarab Euroopat ja Aasiat, sh tekste mitmelt Baltikumi rahvalt.

Aarne järgi Eestist 1, tegelikult vähemalt 3 kirjapanekut.

Ka eesti materjal näib viitavat, et sel tüübil on palju tegemist tüübiga **ATU 1534**, slaavi registris ongi see nr 1534 alla tõstetud (*Шемякин суд*). Ja 1534 all eesti materjali ei figureeri.

St eellugu on spetsiifiline 1534, kohtustseen on spetsiifiline 1660.

ATU 1534: Vaene on rikkalt hobuse laenanud ja mingil põhjusel **rebib saba ära** (kas pole rakmeid vm ~ või aitab keegi kellelgi hobust soost välja tirida) vmt; kavalusversioonides võidakse seda teha ka meelega.

ATU 1660: Rikas kaebab vaese kohtusse. Vaesel on kotis või põues või taskus kivi, millega kavatseb kohtunikku oodatava ülekohtuse otsuse järel lüüa või visata. Kohtunik arvab, et see on pistis, ja mõistab mehe õigeks.

57. Millises naljandis (ATU-nr) lastakse linnameestel härga koolitada ja mis sellest välja tuleb?

ATU 1675. Talumees koolitab härga

Lai levik, eriti Saksas ja Põhja-Euroopas üldine. Eestist Aarne järgi 7, tegelikult vähemalt 20. Eesti materjal:

Tegelane ~ tegelased on tavaliselt määratletud kui mees ~ talumees ~ vaenemees; eit-taata ~ kaks vanakest vm (eriti Setus); hiidlane, mulk, tartlane, setu.

Sel mehel või paaril on härg ja tekitatakse **motiiv härga koolitama hakata**.

Üks stereotüüp on nt see, et mehel või vanureil pole lapsi, kuid see-eest härg, keda nad lapse eest armastavad või targaks peavad, ning hakatakse koolitamise üle läbirääkimisi pidama.

Teine stereotüüpiline algus on, et mees läheb lihtsalt linna härga müüma ja keegi teine või teised initsieerivad härja koolipaneku.

Need **partnerid** on määratletud kui härra(d) ~ noorhärra(d); tudeng(id); ohvitser ~ soldat; röövlid ~ kaabakas vm.

Partnerid nõustuvad tasu eest või muidu härga koolitama. Tihti pannakse ka tähtaeg. Leppe peale või spontaanselt tuleb mees tulemusi uurima, vahel peab käima korduvalt. Lõpuks talle öeldakse, et härg ongi juba haritud ja on haridust nõudvas ametis: sagedamini kirjutaja ~ sekretär ~ kohtukirjutaja ~ seminari sekretär vmt; või linnapea ~ bürgermeister ~ Riia kuberner; või advokaat; või kaupmees või muu.

Neile **ametmeestele** on meil ja rahvusvaheliseltki öeldud tihti ka **nimed**, nendenimeliste juurde mees lähebki (linnades, kus tegevus toimub): Eestis on nt. advokaat *Härg*, linnapea

Härg, kaupmees Härg, kirjutaja Sonn; saksa ja inglise nimed on *Peter Ochs* ~ *Peter Ox*, vene omad *Быков* ~ *Бычков* jne.

Mees ruttab ametmeest tervitama ja embama ülevoolava sõbralikkusega ja tihti meenutab seiku tema härjapõlvest. Seni on süžee kulg üsna homogeenne, kuid lõpuosa poolest jaguneb materjal umbes pooleks kahe redaktsiooni vahel.

1. Lühem redaktsioon lõpeb sellega, et kõrge ametmees vihastab ja annab talumehele kolki, viskab ta välja, kaebab kohtusse, laseb vangi panna vmt.

Mitmes variandis on **štrihhiks** väljavisatu mingi üldsitav kommentaar, nt: *Õige ta on, et koolitatud lähevad uhkeks* või: *Loom jääb ikka loomaks* vmt.

2. Pikem redaktsioon on kontaminatsioon tüübiga **ATU 1539** (imeriistade müük); seda liidet aga registrid ei märgi. Eestis tuleb siin liites ette peamiselt ainult motiiv "Müts, mis kõrtsiarveid maksab": Kõrge mees saab aru, et härjameest on petetud, ja teeb ettepaneku kätte maksta. Nad lähevad petjatega kõrtsi, härjamees lööb mütsi lauale – kõrtsmik ütleb, et arve on makstud. Petjad ostavad kalli raha eest mütsi. Ühes setu variandis (saatja V. Ruusamägi) on mütsi-motiivile lisaks veel kepp, mis surnuid äratav.

58. Kus naljandis (ATU-nr) püütakse hobust söömata elama õpetada?

ATU 1682 (Aarne eesti 1682*). Õpetab hobust söömata elama

Lai sporaadiline levik. Eestist u kümnekond teksti.

Eesti tegelane on valdavalt mustlane, paaris tekstis juut.

Ei ole selge, miks asi ette võetakse, kitsidusele eriti ei viidata. Ühes Ambla variandis on öeldud, et hobune tegi liiga palju mustust. Hobune muidugi sureb ära.

Ka see on "protopuändiga" naljand: paljud tekstid lõpevad **kalambuurse repliigiga**, et ettevõtte oleks peaaegu õnnestunud, aga hobune suri paraku ära.

59. Jutu ATU 1685 ("Rumal kosilane") põhimotiivid ja tüpoloogiasuhted (juttudega ATU 1691, 1696 ja 1775).

ATU 1685. Rumal kosilane

Pea globaalne levik, sh Soomest üle 40, Rootsist üle 70, Norrast u 20, lirst ligi 50 jne. Eestist Aarne järgi ligi 70. Kartoteegis tunduvalt vähem.

Sagedamini korduvad motiivid:

1. Silmade pealeviskamine

Üles ehitatud fraseologismi bukvaaltõlgendusele, nagu mitmed muudki.

Sagedane algusmotiiv: ema soovib pojale, et visaku ka tüdrukutele kirikus ~ talgutel silma peale. Poiss löikab või kisub lammastel ~ vasikail silmad peast ja viskab tüdrukuile peale.

Kasu on sellest üsna vähe.

Tihti omaette, aga ka liidetes teiste motiividega.

On õieti rumala kuradi jutt **ATU 1006**, kus kurat läheb kottu ära ja käsib Antsul sellele või teisele vahepeal silma peale visata.

2. Munade ja herneste söömine

Meenutab üht tsükli supertüübist **ATU 1696**, kus rumal poiss täidab ema õpetusi mehaaniliselt ja hilineb n-õ ühe käigu võrra.

Siin on 1. käik tavaliselt munasöömine. Poiss arvab, et need on kartulid, või on tal kõht väga tühi ja ta pistab mune korraka suhu (vahel koos koorega). Kosjad luhtuvad. Ema õpetab, et kui veel antakse "ümmargusi", siis koori ära, lõika neljaks, pane võid peale. Järgneb 2. käik: antakse herne-, oa- või läätsesuppi – poiss koorib herved ära, löikab neljaks jne. Asi lõpeb taas fiaskoga.

Ühes H. Prantsu tekstis (Vas?) on ahel pikem – liituvad motiivid **vääradest toimingutest kingitustega** (vt lähemalt **ATU 1696** juures). Motiivid kingitustega tulevad ette nii **ATU 1685** kui ka **ATU 1696** sündmustikes ja pole võimalik öelda, kumma juurde nad "tegelikumalt" kuuluvad.

3. Kits pruudi asemel nõõri otsas

Noorik tuleb laudilt alla, et välja minna (mees ei meeldi vm motiivid). Peigmees seob talle nõõri või vöö jala külge, tüdruk köidab selle kitssele kaela. Poiss tõmbab kitse enda juurde. Mitmes variandis katsub kitse, tunneb imelikke asju, konsulteerib emaga, kusjuures tekib veidi **vormellikke** repliike:

Ema ae, toot on, nidad ja karvad kah! (toot = seeliku alläärde ömmeldud riideriba kaitsaeks kulumise vastu) – *Nõnda peab olema, pojake!* – *Ema ae, tutulutud (= sarved) kah!* jne. Tihti on see viimane motiiv süžeeahelas.

4. Otsib pimedas süüa

Motiivi esindab paar eesti teksti ja see järgneb tavaliselt hernelõikumisele: jõudlus oli niimoodi väike ja kõht jäi tühjaks. Poiss satub ämma voodi juurde, määrib ämma tainaga või muuga, ämm läheb pesema, kosilane samuti, jääb kättpidi kannu, läheb välja, näeb üht valget posti, tahab kannu katki lüüa, kuid virutab ämmale.

Need on samad motiivid, mis tulevad ette tüüpides **ATU 1775** (Näljane pastor öömajal) ja **ATU 1591**, kus algus, mis söögiotsimist ajendab, on teine.

5. Mahalastud õlle motiiv

See tuleb ette ka juttudes **ATU 1450**, kus tüdruk tegi õllekeldris õhulosse, **ATU 1387** (koer ajab taina ümber, viskab koera pulgaga jne), **ATU 1384**, kus mees otsib oma naisest rumalamat, ja **ATU 1408**, kus mees ja naine vahetavad tööd.

6. Püksata kosilane

Sellel motiivil polegi eraldi tüübinumbrit, kuid ta on eesti arhiiviaines ka omaette jutuna esindatud. Olen kohanud umbes sellist versiooni:

Vanasti poisid kandsid üsna meheks saamiseni pikki särke, mille all pükse üldse polnud. Ühel poisil oli juba naaberkülas pruut ja siis ühel heal päeval otsustati talle lõpuks püksid teha. Tehtigi, poiss pani püksid jalga ja tal oli väga uhke tunne. Pühapäeval läks poiss teise külla pruuti vaatama ja pükse näitama. Läbi metsa minnes tuli talle häda peale, ta proovis alul püksid rebadele lasta ja kükitada, aga väga ebamugav oli. Pikk särk oli ka veel pükste peal ja kõik alumine ots tundus olevat kortsus riideid täis – lase veel mõnele peale. Võttis siis poiss püksid jalast ära, pani kaseoksale ja õiendas oma häda ära. Lasi särgisaba ilusti alla tagasi ja läks, püksid jäidki oksale. Sai poiss pruudikoju, tegi ukse lahti, astus tuppa, tõstis lõbusasti särgisaba kaenla alla ja hõikas: "Tere! Vaadake, mis mul on! Kolm künnart jäi veel kojugi!"

60. Millises jutus (ATU-nr) liialdab isamees kosilase omadusi nii heas kui halvas suunas?

ATU 1688 (Aarne eesti 1688*). Isamees kiidab järele ja liialdab kosilase väiteid

(või teener isanda omi).

Teateid sporaadiliselt mitmelt mandrilt, arhiivitekste väga palju pole. Eestist Aarne järgi 2, tegelikult 10 ümber. On väga selgelt puänteeritud jutt.

Isamees saab käsu kosilase juttu järele kiita ja veidi omalt poolt juurdegi panna. Ahel, kus juhised ellu viiakse, on tavaliselt 3-osaline: sisulise motiivi püstitus, varieeritud kordus, puänt. Näiteks:

1) *Raha mul ikka veidi on. – Sul ju tuhandeid!*

2) *Talukene ~ Maja mul ka on. – Sul ju ilmatu mõis!*

3) *Mis seal salata, silmanägemine on mul kehavõitu. – Sa ju puhta pime!*

Pimedus ongi tavaline defekt, millele puänt tugineb. Korra on peigmees ka kurt ja paaris tekstis on ta üleni soolatüükaid täis.

61. Kust jutust (ATU-nr) pärineb väljend *soss-sepp*?

ATU 1695. "Soss-sepp"

Põhiosa materjali näib olevat läänemeresoomlastelt. Aarne järgi Eestist 13, tegelikult üle 20. Eesti aines ei vasta väga täpselt Thompsoni ja Utheri kirjeldusele (seal tehakse loomadele ja inimestele kingi). Fraseologismi ja jutu etümoloogilised suhted on selgitamata.

Härra või rikas mees saadab poja sepaks õppima. Ei tohi tegelikult töötada, vaid vaatab voodist pealt, kuidas sepp töötab. Tähtaeg möödub, noor sepp asub tööle. Proovib teha sahka, raiskab liialt rauda, ei õnnestu. Protsess areneb kahanevaks ahelaks: sahk → kirves → kiin → nuga → ora → nael → nõel vmt kombinatsioon. Kulminatsiooniks on raua ämbrisse viskamine + **onomatopoeetilised vormelid**: *muudkui soss ~ karsiuh ~ tsöss ~ sepatsöss*. Mõnedes variantides on lõpus veel motiiv, kus "sepp" läheb tasu saama ja käsib teenrit või selli ukse tagant hüüda: "Pane lisa!" Tegelikult saab peksta, teener käsib panna lisa.

62. Jutu ATU 1698 ("Kurdi vastused") põhimotiivid. Kes ja millise uurimuse on selle tüübi kohta kirjutanud?

ATU 1698 (algne Aarne 2008*) Kurdi vastused

Teateid mitmelt mandrilt, sh lirst üle 50, Saksast üle 30, Kanadast 20, Rootsist 15. Eestist Aarne järgi 10, tegelikult vähemalt 50 või enam.

Uurimus: Antti Aarne, Schwänke über schwerhörige Menschen (FFC 20, Hamina, 1914). Nagu jutuainete puhul tavaline, osaleb traditsiooniväljas vanu kirjalikke ja puhtfolkloorseid allikaid ja komponente.

Põhituum: keegi küsib kelleltki midagi ja küsitav vastab, mida arvas küsitavat; vahel on mõlemad osalised kõva kuulmisega. Rahvusvaheline ja osalt ka eesti aines on selgeid tendentse:

- 1) küsimustest ja vastustest tekkivasse absurdi püütakse sisse tuua sürrealistlikke, äraspidiseid sisuseoseid, vahel on ka kõlaline "poolhaage";
- 2) küsija on tihtipeale härra ja äraspidiste sisuseoste kaudu öeldakse talle häbematu või ebameeldivaid asju.

Üldskeem annab võimaluse improvisatsioonideks ja neid ongi küllalt.

Eesti aines on ka **mitu põhiliini**, arhiivitekstid lasevad aimata, et osa variatsioone võivad olla dubletid.

1. Müüja ja ostja liin

1a. Jutt härjamüümisest:

Püsielemendid:

1) *Kus sa käisid?* – *Härja müüsin.*

Või: *Kas härg müüa?* – *Omad õled jah. ~ Must jah.*

2) *Mis ta maksab?* – *5 või 3 aastat vana. ~ Vihma sadas.*

3) *Mees, sa oled hull!* – *Ei ole pull, kohi küll ~ 2 aastat kohihärg.*

4) *Mees, kas peksta tahad?* – *Seda hinda pakuti mulle juba eile.*

Jaan Sandra tekstis on lõppu improviseeritud veel paar imelikku jätku. Kuulmine paraneb äkki järsult ja vastused hakkavad meenutama reparteeseid, st tõrjevormeleid (vähemalt 1.

neist ongi vanem tõrjevormel): *Kost vallast sa olet?* – *Uma herrä vallast. – Mis herräl nimi? – Küll provva esski tiid, mis herräl nimi.*

1b. Jutt hernemüümisest:

Tere! – *Herneid.*

Mis sul seal kotis on? – *10 ~ 25 kopikat ~ 12 marka toop.*

Tahad peksta saada? – *Seda hinda pakuti mulle juba maal, seepärast tulingi linna.*

2. Jutt ostetud heeringatest. Näiteks:

Tere – *Poes käisin ~ Heeringaid.*

Ma ütlesin "Tere" – *Heeringaid ~ 3 kopikat.*

Kas kodused terved? – *3 kopikat.*

Laku ...! – *Eks ta ole jah hea soolane suutäis.*

See viimane on samahästi kui puänt.

3. Jutt hobuseostmisest ja kotipesemisest. Näiteks:

Tere (hommikust)! – *Kotti pesen.*

Kas mu hobust nägid? – *Kahevakane ~ Kolmevakane.*

Või: *Tere!* – *Pesen.*

Kas mu hobust oled näinud? – *Silgukotti. – Kell kaelas – Kolmevakane.*

Lõpp: *Jumalaga. – Loputan ära, viskan aia peale kuivama. – Sa ei kuule ju midagi! – Saagu sisse, mis saab. ~ Saagu puhtaks ehk saamata...*

Lisaks on mõnisteist teksti, mis millegi üldisega ega omavahel ei haaku, kuigi mitmest käib kuidagi läbi nt hobuseostmise teema, ja repliigid *Tere!* ning *Sa ei kuule ju midagi!*

Eesti liinidest on Aarne uurimuse järgi otsustades rahvusvahelised

- 1) müüja-ostja dialoogid lõpuga *Seda hinda pakuti...*;
- 2) kotipesemise motiivid (ka nt Soomes, Preisimaal ja Šveitsis) ja
- 3) hobuseostmise motiivid (sh Soomes).

Kuid Eestis puudub liin, mis Soomes ja Skandinaavias (ka Saksas) on hästi produktiivne, s.o *Hyvää päivää!* – *Kirvesvartta* -liin. Viimane käibib Soomes ka omaette tsitaatütlusena. (Edasi tuleb selles liinis juttu kodustest, loomadest jne.)

Thompson ja Uther on terve hulga Aarne uurimuses käsitletud liine toonud välja tüübi 1698 alltüüpidega. *Hyvää päivää – Kirvesvartta* on näiteks **ATU 1698J**.

Müüja-ostja dialoogid on pandud alltüübiks **ATU 1698K** ning eesti härja- ja hernemüügi-jutud peaksid õigupoolest olema seal, kuid on tegelikult põhitüübi all (sest Thompson ei saanud ju lugeda, mis neil sisuks on).

Kuid alltüübiks **ATU 1698M** (endine Aarne 1846*) on pandud ka Eestist, Soomest ja Lapist registreeritud jutt, kus pastor loetleb oma viinapitse (Aarne järgi on Eestist 1, tegelikult vähemalt 8 teksti). Siin on probleem, et pastor joob, ja piiskop või kohtunik võtab ta letti. Pastor tunnistab kõva häälega, et tõesti võtab iga söögi alla ühe napsu, ja lisab sosinal, et 3–4 või 5–6 tükki ikka peale ka veel.

63. Millises jutus (ATU-nr) tahab härra lasta oma määratud sõrme maha raiuda?

ATU 1698A* (Aarne eesti 1698*). Määratud sõrme maharaiumine

Üleskirjutusi vaid Rootsist ning balti ja lms rahvastelt (sh Rootsist 30, Soomest 1, Liivist 2). Eestist Aarne järgi 5, tegelikult üle 20 teksti.

Tegelane, kes Eestis on määratletud enamasti kui härra või proua (ka preili või juut või tüdruk), on teinud oma sõrme roojaga, ei taha enam sellist sõrme ja käsib selle maha raiuda. Kästav on tavaliselt toapoiss või kutsar. Too ütleb enamasti, et nii lihtsalt on kole raiuda, kui sõrme omanik ise pealt näeb. Sõrm pannakse läbi seinas oleva augu või prao ja toapoiss annab teisest toast vitsa vm-ga kõva hoobi selle pihta – saks paneb sõrme tulise valuga suhu. Jutt võib lõppeda kahel viisil:

1) puänteeritult – lihtsalt sõrm suhu ja kõik;

2) süžeelise lahendusega – lõõja saab raha vm autasu, kusjuures psühholoogiline motivatsioon on päris huvitav: saks on tänulik, et sõrm jäi alles (mõnedes variantides on ta tänulik koguni selle eest, et sõrm sai ka puhtaks).

Tähendab, see on puändiga jutt ja ühtlasi kavalusjutt ja ühtlasi jutt didaktilise õppetunni andmisest.

64. Naljandi "Ne ponimaju" ATU-nr ja lühisisu. Kes eesti uurijaist on selle jutu päritolust kirjutanud ja mida?

ATU 1700 (endine Aarne 1700*). Ne ponimaju

Üleskirjutusi valdavalt Euroopast, sh Soomest 3, Horvaatiast 1, Kreekast 1, ka USA neegritelt, Aafrikast. Eestist märgitud 2, tegelikult u 20 teksti.

Eestlane (vahel mulk, hiidlane, tartlane, Haanja mees, ka sakslane vm) on tavaliselt Peterburis. Näeb uhkeid maju, kirikuid, poode, laevu jne. Küsib venelastelt, kelle need on. Venelased vastavad: *He понимаю*. Eestlane imestab, kui rikas mees see Jane Pudimaju on. Veerand tekstidest sellega lõpebki. Kuid põhiredaktsioon jätkub surnurongi nägemise ja kokkuvõtva vormeliga. Mees näeb surnurongi, küsib, keda maetakse. Vastuseks jälle: *He понимаю*. – Puäntvormel: *Oli küll rikas, aga ikka pidi ära surema. ~ Ei tea, kellele varandus jääb. ~ Nägin Peterburi rikkaima mehe matuseid*. Vmt.

R. Põldmäel on selle tüübi Eestisse tuleku kohta artikkel "Ühe rahvanaljandi kirjanduslikust allikast" (Keel ja Kirjandus 1964, nr 4, lk 347–351), kust selgub, et jutt on tulnud meile saksa keelest ja on pärit **Johann Peter Hebelilt**, täpsemalt saksa talurahvakalendrist *Der rheinländische Hausfreund*, mis ilmus aastail 1808–1815. Neist kalendrijuttudest avaldati 1811 valimik "Schatzkästlein des rheinländischen Hausfreundes". Kas jutu eesti keelde tõlkijaks oli Hurt või nt Kreutzwald, selles pole Põldmäe kindel, kuid selle tõlke kaudu sattus jutt eesti 1860-ndate aastate kalendrisse ja sealt edasi suulisse käibesse ja arhiivitekstidesse.

65. Kus jutus (ATU-nr) saadetakse pojale saapad "traadi teel"?

ATU 1710 (endine Aarne 1710*). Saapad traadi teel

Sporaadilisi teateid laialt alalt, valdavalt Euroopast. Aarne järgi Eestist 0, kuid tegelikult üle 10 teksti vähemalt. Mehel on poeg soldatiks või muidu kaugel linnas.

Mees on kas talumees, hiidlane, mulk, setu või Kasaritsa mees.

Poeg tahab, et talle saadetakse midagi (tavaliselt saapad). Mees on kuulnud (või naine

õpetab), et tänapäeval saab kõike kiiresti saata traadi teel ~ telegraafiga ~ telefoni teel ~ "tilleraadiga" ~ "tellekraadiga". Mees seob saapapaari kokku ja asetab telefoniraadile. Varsti on nood sealt kadunud (tihti vanad kotad asemele pandud). Mees rõõmustab, et läksidki traadi teel minema.

66. Millisest jutust (ATU-nr) pärineb vormel *Jumal annab kümnekordselt tagasi?* Jutu lühisisu?

ATU 1735. Jumal annab kümnekordselt tagasi

Lai levik, põhiosa Euroopast, sh Soomest üle 120, Rootsist 40, Eestist Aarne järgi 6, tegelikult üle 50.

Täissüžee koosneb enamasti 2 osast. Alguosa võib käibida ka omaette.

Pastoril tekib ajend öelda mehele või kogudusele: *Kes mulle annab, sellele annab Jumal 10-kordselt tagasi*. Öeldu seondub kuidagi veistega – kas nõõrib pastor mingi teene eest mehelt lehma või võtab mees õpetajat kuulda ja annab oma lehma talle vm. Seejärel tuleb pastori ulale pääsenud kümnepäine kari mehe õuele, mees tõlgendab seda lubatud jumalaannina ja jätab loomad endale. Kümnekond varianti lõpebki nii, et asi läks kohtusse ja mees sai õiguse.

Kuid harilikult järgneb 2. osa, kus pastor paneb ette, et kes varemalt teatud kohas on või teist tervitab, saab õiguse.

Mees peidab end räägitud kohta. Pastor lööb seal toatüdrukule külge – kaasnevad rikkalikud **mõistukõnelised vormelid**.

Valdavad kujundid on: *Kas Johannes ~ Peetrus ~ Paulus ~ Mooses ~ Aadam ~ Jeesus kahe käruga ~ Pilaatus ~ Paljaspea Tiitus ~ Nikutiimus ~ püha purikas võib (Uude) Jerusalemma ~ Reiteruusalemma ~ Rooma ~ paradiisi (minna)? ~ Lase Johannes...* (vrd ka kuradi põrgusseajamine "Dekameronis").

Muid mõistuväljendeid: *kuidas Noa laev Ararati mäe otsa kinni jäi; Hoorebi ja Siinai mägi (rinnad); hea- ja kurjatundmise puu + mao suu, mis Adamat ja Eevat petnud – anname puu mao kätte*.

Pastor loodab, et ta oli esimene, kuid talumees ütleb, et tema oli juba siis kohal, kui Johannes Jerusalemma läks vms, mis öeldi. Vaikimistasuks saab lehmad või härjad.

67. Millisest jutust (ATU-nr) pärineb vormel *Lapsesuu ei valeta?* Jutu lühisisu?

ATU 1735A. Lapsesuu ei valeta

Utheri järgi teateid kogu Euroopast ja Ameerika mandrilt. Aarne järgi Eestist Ø, tegelikult u 10.

Köster varastab papi sea või singid. Köstri laps laulab huvitavaid ajuvabu laulukesi:

Õpetaja siga meie korstnas

või: *Halli hani oli meie hani, valge hani oli meie hani, meie papa varastas kirikupapa seasingid ära*

või: *See minu pulk, see sinu pulk ja minu isa sõi kirikhärra seasingid ka.*

Papp kuuleb, meelitab last pühapäeval kirikus sama laulma. Köster saab asjast teada, õpetab lapse ümber. Papp ütleb kirikus: *Kuulake nüüd kõik, lapsesuu ei valeta* vmt (see viimane on ühtlasi vanasõna – vt nt EV 5443). Laps loeb näiteks:

...see minu pulk ka, sest kirikhärra narris küla naise ja minu mammat ka

või: *Halli hani oli meie hani..., kirikupapa elab kõige küla naistega ja minu mammaga ka*

või: *Õpetaja pruukis külanaisi, kuid meie mamma ei andnud*

või lihtsalt: *Kõik punapead lapsed ~ paljasjalgsed lapsed meie külas on papi omad.*

68. Naljand ATU 1737 ("*Pastorit viiakse kotis taevasse*") ja ta liited teiste tüüpidega.

ATU 1737. Pastorit viiakse kotis taevasse

Globaalne levik, andmeid tihedamalt Euroopast. Eestist Aarne järgi 11, Raudsepa järgi 70 teksti ümber.

Sündmustik on lihtne: Kelm ilmub inglina või muul moel ja veenab pastorit laskma end taevasse viia. Pastor on nõus, kelm võtab riided, pastor pannakse kotti ning veetakse ja solgutatakse teda mitmel moel.

Štrihh: *Taevatee on vaevaline ~ Kitsas tee on kivine* vmt (pastorit lohistatakse trepist alla või mööda kive ja kelm seletab asjalugu selle aforismiga).

ATU 1737 on väga tüüpiliselt meil (25 tekstis) ja mujal liitunud **ATU 1740**-ga (vähkidel küünlad seljas). See eelneb tavaliselt 1737-le ja loob taevassemineku meeoleolu. Samuti on tüüpiline liide jutuga "Meistervaras" (**ATU 1525A**), Eestis u 20 tekstis. Veel on mõned variandid, kus ATU 1737 on kontamineerunud jutuga vaimulike lambavargusest "Kas on ka rasvane?" (**ATU 1791**).

69. Naljandi ATU 1739 ("Pastor ja vasikas") lühisisu.

ATU 1739. Pastor ja vasikas

Lai levik mitmel mandril. Thompsoni järgi Soomest üle 60, Rootsist üle 30, Saksast 16 jne. Eestist Aarne järgi 16, Raudsepa järgi 41 teksti.

Süžee on üsna homogeenne.

Tegelane on Eestis õpetaja ~ papp ~ ka muhamedi kirikuisand, või juut, või härra ~ mõisnik, või ka kubjas, mees vm.

Põhiredaktsiooni alguosa:

Õpetaja, juut või keegi muu on haige (või vahel tal on suur kõht) ja saadab arstile (või arst küsib talt) pissiproovi. Sulane, kutsar, karjapoiss, tüdruk vm läheb proovi arstile viima. Teeb pudeli katki või ajab ümber ja võtab lehmalt aseainet. Arst teatab, et õpetaja saab vasika. Tihti antakse **täpsustusi**: 1) et see toimub 2 kuu või 2 nädala pärast; 2) et saab kirju või päitsu või härgvasika.

Alguse variant – mitte sagedane, kuid korduv (tihti Setust): Magavad naisega nii, et mees on allpool, ja keegi ütleb, et lapse sünnitab see, kes oli allpool.

Keskosa:

Pastor põgeneb kodust (tavaline motivatsioon on, et pelgab häbi ja kuulujutte). On talv ja kõva pakane. Leiab teelt surnu, kel head saapad jalas. Tahab need ära tõmmata, kuid on liiga külmunud, löikab siis saapad koos jalgadega maha. Jääb kuhugi perre oõmajale ja pannakse ahjule või mujale magama. Öösel on seal juhtumisi vasikas sündinud, see tuuakse tuppa sooja ja pannakse pastori kõrvale. Pastor ärkab ja mõtleb, et soo, siin see siis nüüd ongi.

Lõpuosa on jälle kergete variantidega.

1. Pastor on lihtsalt rõõmus, et see on nüüd möödas (pealegi ilma valuta), ja lahkub.
2. Tavaline, sagedasem lõpp: pastor põgeneb ja jätab jalad maha; pererahvas arvab, et nende vasikas on mehe ära söönud. Üsna tihti on veel jätk: pererahvas arvab, et nende vasikas on vanapagan või et talle on kurat sisse läinud, ja tapavad vasika.
3. Alternatiivne lõpp kaevu või auku kukkumisega (eesti tekstides tihti ebaloogiliseks vajunud). Kas vasikas tuleb õpetaja poole ja õpetaja taganeb, mõlemad kukuvad auku või kaevu ja see aetakse kinni; või kutsutakse tark vasikast kurja välja ajama või juudi õpetaja vasikat ristima ja too kukub protseduuri käigus kaevu. Ei tihka arvata, kas viimasel motiivil on geneetiline seos ütlusega *ristib surnud vasikaid* ja Kuusalust ning Haljalast üleskirjutatud vanasõnaga *Jodagi joudepapp tegeb, kui ei ole muud, ristib surni vasiku* (EV 2708).

70. Millises naljandis (ATU-nr) on juttu vorstimaksu kaotamisest?

ATU 1741*. Kuidas vorstimaks kadus

Enamik teateid Põhja-Euroopast. Eestist Aarne järgi 4, kuid Raudsepa järgi 36.

Pastor (harvemini mõisnik) nõuab rahvalt vorstimaksu. Jutule on tunnuslik, et nimetatakse tihti kohalikke pastoreid ja kohti (Rõngu õpetaja **Körber**, Taagepera õpetaja **Behse**, Viru-Nigula õpetaja **Hunnius** vm). Enamasti õpetaja nuriseb, et vorstid on liiga väikesed või peened, või vorstimaks tüütav lihtsalt inimesed ära. Teevad hobusesoolikaist või loomamaost jämeda maugu (ja panevad sõnnikut sisse). Tõde selgub hilisemast vestlusest või jõuluajal süües.

Üsna tüüpiline on jätk, kus pastor seda kirikus kantslist kommenteerib. Need repliigid on tihti korrastatud **vormeliteks**, näiteks:

Taagepera Behse: *Mõugumaks jäägu ära, sest mõned teeavad mõugu mõrudaks ~ Tooge ikka ka parajat mauku, aga mitte määratumat mauku!*

Viru-Nigula Hunnius (ei ütle r-i): *Kuulge teie, Võlkla küla mehed, kui teie mulle need jõulu mougud toote, siis älge nii lõõgatuud tooge kui mineval aastal.*

Anonüümne Simuna õpetaja: *Paasvere vald tõi pakse mauke!*

Ühes Põlva tekstis esineb terve laulukatke: *Sest ärä olku sunnitu / nee jämme vorsti tegijä / ja suurõ karaski küdsäjä!* (karaskeisse oli pandud aganaid).

Tihti on lõpplahenduseks see, et vorstimaks kaotati ära.

Ühes variandis on kontamineeritud jutuga vorstitegemisest elusa sea abil (tüübinumbrita).

71. Jutt ATU 1775 ("Näljane pastor"), selle põhisisu ja tüpoloogiased teiste naljanditega.

ATU 1775. Näljane pastor

Suur globaalselt levinud tüüp. Thompsoni järgi Soomest 185, Rootsist üle 30, Prantsusmaalt 20, Saksast 15, Venest 12 jne. Eestist Aarne järgi 39, tegelikult (Raudsepa järgi) 117, st on kindlasti üks üleskirjutatumaid švanke Eestis.

Tegelased tavaliselt pastor ja köster (kuid võivad olla ka muu härra ja metsavaht või kutsar vm sulane, või ka Vanapagan ja Ants). Pastor käib jahil (või ei tea, mis nälg on, või on rahva vastu kalk), köster ei viitsi teda jahikäikudel saata või otsustab talle muil ajendeil õppetunni anda.

Episoodid:

1. Eksitamine metsa

Köster eksitab nad meelega metsa, ise sööb salaja, tavaliselt puu või kuhja otsas ("teed vaadates"). Ütleb, et sööb käbisid (või kaseurbi, veisesõnnikut, heinu). Pastor proovib ka, aga ei meeldi.

2. Öömajaepisoodid

Saadakse metsast välja ja jäädakse öömajale. Köster ütleb pastorile: siin on komme, et tuleb 2–3 korda söömakutset oodata. Perenaisele ütleb: härra mitu korda kutsumist ei salli; kui kohe ei tule, siis ei tulegi.

ATU 1775 materjalis võib korduda stseen, mis on lähedane **ATU 1691**-le, kus kass astus sööja jalale: ATU 1775 mitmes variandis astub köster pastorile jala peale, kui aeg on lõpetada. Või ka täpipealt nii nagu tüübis 1691: nt kana või kass või koer või pörsas astub jalale.

Järgnevad pimedas süüaotsimise stseenid on ühised **ATU 1685**-ga, kus kosilane poolitas herneid ja kõht jäi tühjaks. Pastor sööb tainast (kiislit, juuretist, putru, ube). Tuleb nõõri mööda tagasi, võtab toitu kaasa ka köstrile. Köster on sidunud nõõri toapoolse otsa perenaise voodi külge. Perenaine on end magades paljaks ajanud, ta ümar kõht näib pimedas näona. Pastor manustab putru vm, mis tal kaasas, sinna, kus ta arvab asuvat köstri näo. Siin esineb jällegi paljudes variantides süžeearenduse jaoks mittevajalik **štrihh**:

perenaine laseb pussu, pastor mõistab seda nii, et köster puhub arvatava tulise peale, ja ütleb: *Ära puhu, pole palav (õhtul keedetud)*. Perenaine ärkab ja kohkub, et on end ära roojastanud, ning läheb kaevule pesema. Järgnevad taas motiivid, mis täpipealt ühised **ATU 1685**-ga: Käed jäävad kannu või tõrvatoobrisse kinni. Pastor peab kaevule tulnud perenaist pimedas postiks (või pesupingiks, kiviks, puuks, kasepakuks) ja virutab kannuga, et seda purustada ja käed vabastada. Perenaine arvab, et hoop oli karistuseks roojastamise eest, ja palub andeks.

Mõnes variandis on öömajastseenid enne, eksitamisstseenid järel.

Väljaspool neid liiteid on **kontaminatsioon** üllatavalt vähe: Setu V. Ruusamäel **ATU 1560**-ga (moe pärast süüa, moe pärast niita), kord **ATU 1731**-ga (kus pastoriprouale saapaid tehakse); kord **ATU 1791**-ga ("Kas on rasvane?"); kord ka pikem ahel **ATU 1775 + AT 1525P** (väike härg sõi suure) + **ATU 1737** (kotis taevasse) + **ATU 1740** (vähid küünaldega).

72. Milliseid vingerpussu mängitakse pastorile tüüpides ATU 1785B (~1836*), 1785C ja 1825C?

ATU 1785B. Naelad kantslis ~ Nõel armulaualeivas

Enamik ainst Põhja-Euroopast. Aarne järgi Eestist 5 teksti, tegelikult u 60.

Aarne eesti 1785B taga on tegelikult 2 versiooni:

1) "**päris**"-1785B;

2) jutt **määritud kantslist (AT 1836*)**, mille Uther on ühendanudki **1785B**-ga.

Mõlemas on stardimotiiviks, et pastoril on kombeks taguda rusikaga vastu kantslit.

AT 1836* on Thompsoni järgi kirja pandud ainult Liivist, kuid teadaolevalt ka Lätist ja Eestist (meilt u 60 teksti koguni).

Eestis on nood nii tüüpiliselt liitunud, et räägin neist siin üheskoos.

Mõlemas tekib pseudomonoloog, mille osad koomiliselt dissoneeruvad.

ATU 1785B: Nõel ~ Naelad lüüakse kantslisse: lööjaks on leeripoisid või köster või kirikumees. 1. repliik: *Kes on maailma loonud?* 2. repliik: *Üks kelm on seda teinud ~ Kuradi leeripoisid!* ~ *Seda on koerad leeripoisid teinud ~ See on leeripoiste töö!* ~ *Köstri karjapoiss, köster ja kurat.*

AT 1836*: **Kantsel määritud** tökatiga, tõrvaga, (lehma)sitaga, võiga. Määrijad on taas leeripoisid või kellamees. 1. repliik: *Mis on see ilmaelu?* (põhivariant) ~ *Mis on armastus?* 2. repliik: *Sula selge või ~ sitt ~ lehmasitt.*

Muid variante: (Professor või pastor kateedris): *Mis on kõik maailma tarkus? – Selge lapsesitt; Jumala sõna on selge kui – Või; Mis on maailm väärt? – Kaks peotäit lehmasitta; Kui õige on inimese süda? – Must kui tökat.*

ATU 1785C. Herilased kantslis (Jumalasõna suus, kurat pees)

Põhilevilaks näib olevat Euroopa. Eestist Aarne järgi 4, Raudsepa järgi 33.

Pastoril on kombeks püksata jutlustada või ta joob kantsli varjus või on muidu paha.

Trikitegijaiks leeripoisid või hiidlased või saarlased või kirikuteener või võõrmünder.

Herilasepesa, sipelgad või kärbsed pannakse kantslisse või ka nõel tooli sisse.

Vormelid: *Jumalasõna on suus, aga (tuline) kurat pees!* (domineeriv, esineb ka omaette kõnekäänulise vormelina ebavagade kohta) ~ *Pea on täis jumalasõna, pe- täis kuradi kärbseid* (Rap v Mär, E. Poom) ~ *Pühavaim hoidku teid kõige tõe sisse, aga kurat on minu tagumise otsa kallale tikkunud. Aamen.* (Rap, M. Rekkaro) ~ *Jumala rahu olgu teiega, aga mis tulimane kurat on minu pee sees?* (Kuu, J. Esken).

Vahel kontamineerunud **ATU 1785B**-ga (naelad kantslis).

73. Mida ühist on juttudel **ATU 1790 ja 1831? Nende lühisisu?**

ATU 1790. Köster räägib härjavargusest kui unenäost

Levik piirdub Euroopaga: Soomest ligi 50, Eestist Aarne järgi 7, Raudsepa järgi 40.

Tavaliselt on tegelasteks pastor ja köster, või ka köster ja Uulispilli Ants vm kombinatsioon.

Varastavad härja, tavaliselt mõisahärra härja. Pastor teeb köstrile lihajagamisel liiga. Vargust uuritakse.

Edasiseks sündmuskohaks võib olla nt: 1) kirik, kus pastor peab kuulutama vargusest; 2) kohus, kus asja arutatakse; 3) pidu mõisniku pool, kus vargusest juttu tuleb. Köster ütleb, et tema teab, kes varastas. Kirjeldab vargust: nii ja naa, nemad pastoriga varastasid (vahel lisab, et härjale pandi tagurpidi saapad või sukad jalga, mis vastas tõe), hakkasid jagama; ühe soolika kallal läksid vaidlema, kumbki haaras ühest otsast (vahel hammastega), tirisid, soolikas lõhkes ja kõik pritsis laiali, siis ta ärkas üles. Pastor saab hirmuõppetunni ja kompenseerib oma ebaõigluse.

Tüüp on kompositsioonitehnoloogialt sarnane paljumotiivilise jutuga **ATU 1364**, kus mitmeist asjust räägitakse kui unenägudest (tihti väljapressimiseks vmt eesmärkidel). Eestis on see jutt ilmselt tundmatu.

ATU 1831. Pastor ja köster laulavad lambavargusest

Analoogiline stseen esineb ka tüübis **ATU 1730**, kus kirikumehed vahetavad jutluse ajal retsitatiivides oma muljeid äpardustest kujuraiuja naise juures.

Tüübi 1831 tekste on Thompsoni andmeil Soomest 45, Saksast 14 jne. Eestist Aarne järgi 9, Raudsepal 42 teksti.

Jutust on kaks versiooni (teine neist on Raudsepal loetud eraldi tüübiks):

1. versioon

Pastor saadab köstri lambavargile. Asi ebaõnnestub. Köster tuleb kirikusse, kus pastor parajasti jutlustab. Järgneb vormeleist koosnev dialoog. Papp: *Kas sa said seda sarvikut ~ mähhä ~ mik-mäk?* vmt. Köstri vastusvormelis on variandid:

- 1) *Ei, sain pits-pats ~ pips-pops pee peale* vmt *p*-alliteratiivne vormel;
- 2) *Ei, külas palju naisi, naistel palju lapsi, lastel laiad silmad* (s.o paröömiline üksus, vanasõna – vrd ka EV 5573);
- 3) *Uks paugatas, koer haugatas, vana kasukas jäi vahele.*

2. versioon

Ons see siis õige 1831 või eraldi nr-ita tüüp – Eestist on teda Raudsepa järgi 27 teksti, sh palju lõunaeesti materjali.

Papp ja köster varastavad koos härgi või vasikaid. Papp ei jaga köstriga saaki õiglaselt ja pühapäeval köster laulab kirikus: *Papp varast paari härgi! ~ Meie papp varastas öösel kaks Ungria härga* vmt. Papi vasturetsitatiiv: *Ole wait, ole wait, see suur sinine saab sinule!* (Taalised imiteerivad retsitatiivid on vene naljandeis ilmselt hästigi sagedased.)

74. Jutu ATU 1791 ("Kas on ka rasvane?") lühisisu. Kes eesti uurijaist on seda juttu käsitlenud?

ATU 1791. Köster kannab pastorit ("Kas on ka rasvane?")

Thompsoni järgi produktiivne tüüp: lirst üle 200, Soomest 130, Rootsist ligi 50, Saksast üle 30 jne. Eestis Aarne järgi 24, Raudsepal 99.

See oli **L. Raudsepa** lemmiktüüp ja eluaegne uurimisteema – vt tüübimonograafilist kirjutist "Miks tuli kirikhärrat seljas kanda. Naljanditüüp AT 1791" kogumikus "Saaksin ma saksa sundijaks" (Tallinn 1976, lk 365–409). Töö on mentaliteedinäitena väga huvitav, motiivi- ja variandianalüüs väga detailne ja põhjalik.

Tüübi **lühiresüme**:

Vargad: üks läheb naerivargile, teine lammast varastama. Naerivaras naaseb enne, ootab kalmistul kaaslast, hakkab ajaviiteks naerist sööma. Juhtumisi möödub köster, kuulab: kurat närib surnuaial konti. Kutsub pastorit appi kuraditega võitlema. Pastoril on kas tegelikult või teesklemisi jalad haiged või ta lihtsalt kardab. Lepivad nii, et köster võtab pastori selga ja viib niimoodi sündmuskohale. Ootav naerivaras peab pimedas lähenevat kogu, kel näib olevat midagi turjal, lambavargaks ja hõikab võtmevormeli: *Kas on ka rasvane?* Pastor põgeneb (ja "terveneb").

75. Millist piibliväljendit ja mis eesmärgil kasutab pastor jutus ATU 1827?

ATU 1827. Üürikese aja pärast näete te mind jälle

Põhilevilaks näib olevat Põhja-Euroopa, Thompsoni järgi vaid Skandinaavia, soome, lapi ja eesti materjali. Eestist Aarne järgi 2, Raudsepa järgi 30 teksti.

Pastor on joodik, rüüpub kantsli varjus aeg-ajalt ja saadab oma tegevust **vormelitega**:

Üürikese aja pärast teie ei näe mind... Üürikese aja pärast näete teie mind jälle. Nood vormelid pärinevad Johannese evangeeliumist (16,16), kus Jeesus ütleb niimoodi oma jüngritele enne Keetsemeni aeda minekut, kus Jeesus reedeti.

Eesti tekstid on lõpu järgi üpris huvitavad – on justkui 3 varianti lõppe:

- 1) pastor joob ja ütleb vormeleid, ja sellega lõpebki – st pastor on siis kaval tegelane (kuigi paha, aga sellest pole midagi, sest kaval tegelane on naljandis paratamatult miskis mõttes paha);
- 2) kann või pada, kust pastor joob, jääb talle sangapidi kaela rippuma, ta peab koos sellega üles tõusma, kõik näevad seda ja tal on fiasko;
- 3) domineeriv redaktsioon: siin on pastor jälle kaval, sest ta saab ka sellest olukorrast üle ning ütleb: *See patt ripub teil kaelas nagu see pada minul* vmt, jättes mulje, nagu oleks seegi ettekavatsetult šõu osa.

76. Millise küsimuse väärtõlgendusele on üles ehitatud jutt ATU 1833A? Selle lühisisu?

ATU 1833A (Aarne eesti 1833). Mis ütles Paulus?

Põhilevilaks Euroopa. Eestist Aarne järgi 11, Raudsepa järgi 52 teksti.

On loomuldas **jutt juhuslikust ebaõnnest**, ning "dissoneeriva puändiga" jutt.

Thompsoni kommentaari järgi on sisulisi redaktsioone rohkem, eesti ja slaavi registrid, aga ka juba Aarne FFC 3 viitavad ainult süžeele, mis on ilmselt ka rahvusvaheliselt domineeriv:

Pastor laenab liha lihunikult (vahel on see juut), kelle nimi on Eestis domineerivalt Paulus, sageli ka Mooses (harvem muid: Taavet, Saalomon). Pühapäeva hommikul enne jutlust saadab taas teenija ~ sulase ~ poisi ~ tüdruku ~ kutsari jne liha võlgu võtma (või ka kõstri viina tooma). Laenajale öeldakse ära ja ta saabub kirikusse just hetkel, mil õpetaja küsib jutluse käigus retoorilise küsimuse: *Mis ütleb Paulus ~ Mooses ~ ...?* Sulane või keegi muu arvab, et pöörduti tema poole, ja annab lihuniku sõnad siiralt ja üheselt edasi.

Domineeriv vormel on: *Paulus ~ Mooses ~ Taavet ~ ... käskis sitta süüa, kuni vana võlg tasa on* – see vormel (nimele viidates või ka viitmata) käibib iseseisva kõnekäänuna *Söö s-a kuni vana võlg tasa* vmt vormis, ja ma ei tea, kummast kumba laenamine toimus ja kas laenamine üldse toimus Eestis või on see paralleelsus laiem.

Muid variante: *Paulus käskis leent* (vm veel hullemat) *lakkuda, kuni ...*; või lihtsalt: *Ütles, et enne ei saa, kui...*

Reeglina lõpebki jutt selle puäntvormeliga, sest mistahes süžeeline jätk pigem rikuks efekti. Kuid siin on taas eesti aine kohta küllalt ebatavaline juht, et naljand ilmutab **lokaliseeruvaid** jooni:

vähemalt 5 tekstis (3 Kuu, 1 Hlj, 1 Kad) korrigeerib õpetaja puäntrepliiki omapoolsega, näiteks: *Ei, mitte see liha-Paulus, vaid see püha Paulus!*

Veel huvitav nüanss: Soomes on üsna tavaline, et just **sulase** nimi on Matteus, Paavali, Mooses vm.

Eestis ei kontamineeru: on vaid üks Palamuse tekst **ATU 1833A + 1831** (st koos vastastikku laulmisega lambavarguse teemal), üleskirjutajaks H. Maasen, ja seegi võib olla lihtsalt tehniline kontaminatsioon (kaks teksti järjestikku).

77. Millises naljandis (ATU-nr) lennutab pastor kirikus tuvikest? Mis äpardus tuvikesega juhtub?

ATU 1837. Pastor lennutab kirikus tuvi

Levilaks taas Euroopa, Põhja-Euroopast ainest tihedamalt (Soomest ligi 30, Saksast ligi 20 jne). Eestist Arne järgi 2, Raudsepa järgi 22 teksti.

Tegelikult jutt **juhuslikust ebaõnnest**. Sotsiaalseid ulmi aitab ta realiseerida niivõrd, et süžee on seostatud tegelasega, kelle suhtes ulmi realiseerida tahetakse.

Pastor dresseerib tuvi ja esineb (või tahab esineda) trikiga, et püha vaim lendab tuvikese näol kirikusse. Kuid juhtub mingi äpardus. Thompsoni ja slaavi registri järgi võib nt tuvi taskus ära lämbuda.

Eesti versioon on aga umbes selline:

Kirikuteener või sulane või poiss vm assistent peab õigel ajal laeluugist või muul teel tuvikese sisse laskma. Kord sööb kass tuvikese ära. Tuvilennutamise hetk saabub. Teener sosistab ülalt, et kass söi ära. Õpetaja ei kuule ja teener käratab lõpuks täie häälega: *Kass söi ära!* vmt. Kogudus naerab.

78. Jutu ATU 1838 ("Siga kirikus") lühisisu.

ATU 1838. Siga kirikus

Üleeuroopaline levik, tihedamalt tekste Põhja-Euroopast: Rootsist, Saksast, Soomest. Eestist Arne järgi 12, Raudsepa järgi 73 teksti.

Taas jutt **juhuslikust ebaõnnest** (haruharva planeeritud).

Siga pääseb mingil viisil kirikusse, uks suletakse, jääb kinni. Kellamees ~ kirikumees ~ köster (harva juhuslik mööduja) satub kiriku juurde, kuuleb kahtlasi helisid, vahel sõraklõbinat ja arvab: kurat on kirikus (vrd **ATU 1791**, kus umbes sama motiiv). Teatab pastorile. Pastor riietub talaari, võtab piibli kaasa ja läheb kuraditega võitlema. Siga jookseb peadpidi talaari hõlmadesse, pastor satub seale selga.

Kui keegi jääb naljandis hõlmapidi kinni või teda viiakse kuhugi vägisi, siis ta enamasti hüüab midagi tähtsat "mahajääjatele" (vrd nt veskitiiva külge haakunud tuulikumõlder, kes kordas iga ringi ajal: *Alma!... Lähen aga jälle!...*).

Kulminatsioon ongi siin **pastori vormel**, mille ta ütleb, kui annab või viskab kellamehele Piibli: *Juhan, korja püha piibel, juba kurat mind viib!* ~ *Jüri, võta piibel, kurat viib minu!* ~ *Mats, võta püha raamat, vii kodu, juba mina lähen, jumalaga!* ~ *Jumalaga, kella-Mats, kurat viib minu!* ~ *Jumalaga, mul on põrgusõit!* ~ *Jumalaga, kellalööja, nüüd kurat minu viib!*

~ Jumalaga, maailm, kurat viib minu! ~ Kurat viib minu kõige hinge ja ihuga põrgu! ~ Jüri, Jüri, ma lähen põrgu!

Paaris uuemas variandis, kus kuradit pole eelnevalt mainitud, arvab pastor, et teda viiakse taevasse (sest on olnud nii õnnis).

Tihti lõpeb jutt mittemidagiütleva **epiloogiga**: et rebenes sea seljast lahti, sai asjast aru, oli häbi jne.

79. Millisel kahel eri viisil kasutatakse võtmevormelit *Pott on trump!* tüüpides ATU 1839A ja 1839B?

ATU 1839A (ja B). Pott on trump!

Eesti materjal, mida registrid ei märgi, on koondunud vormeli *Pott on trump!* ümber ja vastab ilmselt nr-ile **ATU 1839A** (Raudsepa järgi 15 teksti): Pastor mängis öö läbi kaarte. Jääb jutluse ajal tukastama, hüüab: *Pott on trump!* ja korrigeerib: *Ma mõtlen seda taevatrumpi, mis võitja taeva viib.*

ATU 1839B on versioon, kus sama kaardimänguvormelit kasutatakse jutluse kontekstis kihlveo peale, nt nii: *Pott on trump, ütlevad patused inimesed, aga usklike trump on Jumal taevas* vmt. Seda esindab Raudsepa andmeil 13 eesti teksti.

80. Mida küsib pastor kooli- või leeripoisilt jutus ATU 1841? Milline on vastus?

ATU 1841. Mis isa ütleb söömist alustades?

Ainest pms Euroopast, eriti Põhja-Euroopast, Thompson nimetab lms, rootsi ja iiri materjali. Eestist Aarne järgi 3, Raudsepa andmeil 29.

Minimaalvormis koosneb jutt õpetaja küsimusest ja leeripoisi realistlikust vastusest, nt.: *Mis isa ütleb, kui sööma hakkate? – Poiss, ära tee pükse vastu pada tahmaseks!*

Enamasti on jutt aga ülesehituselt n-ö "väljavenitatud teadmatusega" dialoog. Maksimaalselt venitatud vormis näeb see välja umbes nii: *Mis isa ütleb, kui laua juurde lähete? – Meil polegi lauda. – Kus te siis sööte? – Põrandal. – Mis siis isa ütleb, kui kausi juurde lähete? – Meil polegi kaussi. – Kust te siis sööte? – Pajast. – Mis siis isa ütleb, kui paja juurde lähete? – Siis lööb lusikaga otsaette ja ütleb: "Ää määri, tõbras, tahmaga!"*

Viimane repliik selles dialoogis on praktiliselt puändi kvaliteediga.

81. Kus jutus (ATU-nr) tõlgendatakse piibliväljendeid *Moosese kepp ja Aaroni suitsupann*? Millises süžeelises kontekstis see toimub?

ATU 1847*. Tülitsemine piibliviidete abil

Utheri järgi tuntud 14 Euroopa rahval (Eestist Aarne järgi 2, Raudsepa järgi 22 teksti). Registrid annavad sellest kaks eri versiooni, mõlemad esinevad ka eesti allikais, eesti tekstide jagunemist nende vahel pole hetkel võimalik määrata.

1. Moosese kepp ja Aaroni suitsupann

Eestis seostatud tihti just Väandra pastori **K. Körberi** nimega.

Pastor ja mõisnik on tülis. Mõisnik kutsub mingil ettekäändel pastori enda poole, lukustab ukse, võtab kepi ja ütleb: *See on Moosese kepp, millega ta kaljust vee välja lõi* (s.o viide 2. Moosese raamatule). Pastor võtab püstoli: *Ja see on Aaroni suitsupann!* (Aaron oli Moosese vend, leviidi soost preester, ja kui nad *Exodus'*es (2. Moosese rmt) käisid vaarao ees, käskis Jehoova: *Viska oma kepp maha, ja see muutub maoks*).

2. Pööra teine kõrv ka ette!

Tegelased on pastor ja köster või pastor ja külamees.

Mehed annavad teineteisele kõrvakiile ja saadavad neid piiblilausetega:

Üks alustab ja ütleb: *Kui sulle lüüakse vastu paremat põske ~ parema kõrva peale, siis pööra ka vasem põsk ~ kõrv ette!* (Mt 5,39, Lk 6,29)

Teine annab vastu ja ütleb: *Mis mõõduga teie mõõdate, sellega peab ka teile mõõdetama* (vormel Kristuse mäejutlusest Mt 7,2; ka Mrk 4,24, Lk 6,38).

82. Anekdoodi "Surnud vanaema ja varastatud jalgratas" lühisisu.

ATU 1843A. Varastatud jalgratas ja surnud vanaema

Puudub Thompsonil. Uther viitab soome, eesti, inglise, friisi ja saksa allikaile. eestist u 10 teksti. Kuna tegu on jalgrattaga, ei saa jutt olla eriti vana. Enamik eesti tekste on alates 1930-ndaist aastast, arvatavasti trükiallikaist võimendatud.

On kaks naabertalu või -korterit või kaks samanimelist talu (nt Mardi või Miku või Käki vm). Ühes talus on varastatud jalgratas, teises surnu (tavaliselt vanaema vm naissoost vanur).

Pastor tuleb surnut puusärki panema. Satub valesse tallu. Avaldab südamlikult kaastunnet jne. Peremees vastab **puäntvormeliga**.

Läbivamaid komponente sellest:

- 1) *ega tast väga kahju olegi ~ parem ongi, et tast lahti sai*
- 2) *poisikestel ~ lastel ~ karjapoistel tallata ta oli*
- 3) *täismeest ta enam ei kandnud ~ ma ise teda enam ei pruukinud*
- 4) *vana logu ta oli ~ eest ta logises*
- 5) *tagant ei pidanud tuult ~ tagant lasi luhti*

Seegi jutt on üsna hea näide veendumaks, et puänteeritud anekdoodil polnud päris lihtne ennast kehtestada vanema naljanditraditsiooni taustal: siingi on tihti lisatud liiane süžeeiline lõpplahendus; mille sisuks enamasti:

- 1) et pastor pahandas ~ arvas, et vastaja on hull ~ arvas, et surnu oli vääritud inimene, ja läks minema;
- 2) et asi sai pikapeale selgeks ja pastor juhatati õigesse tallu.

83. Tüübi ATU 1849* ("Pastor lehma sabas") põhimotiivid. Millise pastoriga seda süžeed tihti seostatakse?

ATU 1849*. Pastor lehma sabas

Hõre esinemus pms Euroopas, veidi lähedane tüübile **ATU 1838**, kus pastor sõitis sea seljas. Raudsepa andmeil 51 teksti eesti arhiiviainest.

Tihti ühendatud Pühalepa pastori **A. v. Sengbuschi** nimega. Tavalisimalt käib jutt siiski nimetu pastori kohta.

Kompositsioonis vahelduvad huvitaval viisil püsielemendid ja varieeruvad elemendid. Nood on üldjoontes järgmised:

1. Põhjused, mille ajal pastor lehmälüpsmise juurde või lehmi lüpsma satub:

A. Lüpsja on teenijatüdruk:

Aa. Pastor on harjunud hommikuti piima jooma, tüdruk jääb lüpsilt tulekuga kauemaks ja pastor läheb vaatama, mis lahti.

Ab. Pastor kahtlustab, et tüdruk varastab piima, ja läheb kontrollima.

B. Lüpsja on pastori proua, sest nad olid nii vaesed, et ei jõudnud teenijaid pidadagi.

C. Lüpsjaks on pastor ise:

Ca. Oli teenijate vastu nii paha, et nood alatasa lahkusid.

Cb. Pastoril oli kombeks käia salaja küla lehmi lüpsmas.

2. Lüpsistseen: lehma vaevavad parmud või sääsed ja ta vehib sabaga, mis lüpsmist segab. Pastor haarab lehma sabast, et see paigal püsiks.

3. Ajendid lehma sabapidi oma nõõbi külge köita:

A. Tüdineb lihtsalt ära.

B. Tahab tubakat nuusata või suitsetada.

C. Tahab kätega omaenda kallalt parme või kärkseid peletada.

4. Seob lehma **sabapidi** oma **nõõbi külge**.

5. Põhjused, miks lehm jooksu pistab:

A. Säde satub suitsu otsast lehma sabale.

B. Tubakatoos kääksub ja see ehmatab lehma.

C. Kiin või parm pistab lehma valusasti.

D. Sabapidi sõlmimine ise on valus.

6. Lehm jookseb, pastor lehma sabas.

7. Lõpuvormelid:

Kirikulised tulevad vastu (või kellamees ~ köster ~ suvaline nimega või nimetu vastutulija),

küsid: *Kuhu õpetajahärra nii kiiruga läheb?* Vastusvormelid, millest mõned käibivad vist ka iseseisvate kõnekäändudena: *Seda teab kurat ja must lehm ~ Seda teab Jumal taevas ja must lehm (maa peal) ~ Ei tea, kuhu lehm viib ~ Jumal teab, kuhu Mustik viib.*

Eriarendusi lõpuvormelites:

Jürist on kaks teksti, kus õpetaja annab instruksioone, mida tema äraolekul laulda ja teha: *Laulu number on 143, tunni aja pärast tulen tagasi ~ Laulu nr. 335, kui ma jutluse ajaks tagasi ei saa, pidagu kõster teenistust edasi!*

Ühes Puhja variandis on "kestuslaulmise" motiiv: pastor paneb rahva laulma ja läheb ise lehmälüpsi vaatama; rahvas laulab aga muudkui edasi kogu seikluste toimumise aja.

Kontaminatsioon: 1 kord tüübiga **ATU 1571*** (*Ma olen härra!*), 1 kord tüübiga tüübiga **ATU 2012** (või **ATU 1848A**), kus pastor loetleb nädalapäevi.

84. Mil viisil võib jutu ATU 1875 tegelane vaati sattuda? Kuidas ta sealt välja pääseb?

ATU 1875. Poiss vaadiga hundi sabas

Produktiivne jutt, üleskirjutusi Euroopast jm mandreilt, sh Soomest 120, Leedust üle 40, Prantsusmaalt ligi 20, Saksast 25. Eestist Arne järgi 15, tegelikult märksa rohkem.

Süžee põhituum on üsna lihtne:

Poiss satub mingil põhjusel tunni või kasti. Hunt pistab mingil põhjusel saba tunni august sisse (mis põhjused need on, see eesti empiirikast ei selgu, kuid kuna on tegu valenaljandiga, siis see ehk eriti oluline polegi). Poiss haarab hundil sabast ja hunt veab ta vaadiga koju tagasi või veab teda seni, kuni vaat puruneb ning poiss pääseb välja.

Päris huvitavad ja varieeruvad on aga eesti aines eellood, mille tulemusel poiss vaati või kasti satub. Tihti on need eellood kuidagi seotud varaste ja varastamisega. Näiteks:

- 1) poiss liitub varastega, nood jätavad ta vargil käies hätta (paneivad aita kinni); saab välja, harilikult nii, et viskab tulijaile jahu vastu silmi;
- 2) varastab edutult ja pannakse karistuseks vaati kinni;
- 3) poiss saadetakse vargaid jälitama ja nood panevad ta tunni kinni;
- 4) poiss ei taha varastega liituda ja vargad panevad ta selle eest tunni kinni;
- 5) lätlased pakuvad poisile toorest liha, ta ei võta seda vastu ja nad panevad ta vaati;
- 6) poiss läheb jalutama, koerad tulevad talle kallale ja ta poeb nende eest vaati;
- 7) ta on paha poiss, isa paneb ta tunni ja viib metsa.

Mitmes variandis eelnevad neile tunnipaneku-stseenidele miskipärast veel ebaõnnestunud katsed rätsepaks õppida.

85. Tüübiprobleemid juttude AT 1876 (ATU 1408C) ja ATU 1881 vahel.

AT 1876 (Utheril ühendatud tüübiga ATU 1408C). Haned nõõri otsas ja

ATU 1881. Haned tõstavad mehe õhku

AT 1876 on Thompsoni järgi tuntud pms Põhja-Euroopas, rohkem aimest on Soomest (55 teksti). Eestist Arne järgi 6 (tegelikult vähemalt üle 10).

ATU 1881-st on tekste Euroopast ja mujalt. Eestist Ø.

Eesti aines asub praegu **AT 1876** all, aga peaks ilmselt asuma **ATU 1881** all:

AT 1876-le on Thompsoni järgi tunnuslik see, et haned vm linnud köidetakse ühe nõõri külge, et neid oleks kergem kulli eest kaitsta – siis tuleb kull ja viib nad kõik korruga.

ATU 1881 põhimotiiv on see, et nõõri külge seotud haned viivad mehe õhku, ja eesti aines esindab nimelt seda motiivi. Haned või kured käivad odra- või hernepõllul ja teevad kahju. Nad joodetakse täis ja lükitakse nõõri otsa. Nõõrimees joob tihti ise ka ja uinub magama ning haned viivad ta lendu. Lõpuks panevad nad ta võõras kohas maha ja järgnevad uued seiklused.

Eesti tekstidele on üsna tüüpiline kontaminatsioon **ATU 1875**-ga (st vaadis olemise jutuga).

Kord on eesti **AT 1876** (või õieti siis **ATU 1881**) kontamineerunud ka **ATU 1910**-ga (s.o Münchhauseni-motiiv, kus karu satub rangidesse).

86. Münchhauseni-jutud (ATU-nr ja mõned põhimotiivid).

ATU 1889. Münchhauseni jutud

See on pigem sülemit kui üksiktüüpi tähistav number ja figureerib rohkete alltüüpidena. Üheski neist pole eesti materjali näidatud, kuid raamatute kaudu on paljud Münchhauseni-motiivid praeguseks eestlastele kindlasti tuntud ja siinsed motiivid tulevad ette ka kontaminatsioonilistes arhiivitekstides.

ATU 1889 alltüübid on järgmised:

- A. Noor karu talutab vana pimedat karu niiviisi, et noore karu saba on vana suus. Kütt laseb saba läbi ja saab vana karu endale.
- B. Küti käsi satub jahiloomale suhu ja ta tõmbab looma suudkaudu pahempidi.
- C. Kirssidega tulistatud ulukil kasvab kirsipuu pähe.
- D. Hobusest kasvab puu välja ja annab ratsutajale varju.
- E. Taevast allalaskumine liivast või aganatest köit mööda.
- F. Külmunud sõnad või muusika sulatatakse lahti.
- G. Suur kala neelab mehe alla; selgub, et kala kõhus on terve koloonia eelnevalt allaneelatuist.
- H. Veealune maailm ja selle imed.
- J. Üle vee hüppaja pöördub poolelt teelt tagasi.
- L. Pooleks raiutud koer pannakse taas kokku, aga eksikombel jäävad tagumised jalad ülespidi.
- M. Maohammustus paneb asjad paisuma.
- N. Koer jälitab saaki mitu päeva või kuud järjest.
- P. Mees raiub kogemata oma hobuse pooleks, ratsutab esimesel poolel edasi, hiljem märkab viga ja paneb pooled jälle kokku.

87. Nimetage jahimehejuttude motiive vahemikust ATU 1890–1909.

AT 1890B* (Aarne eesti 2006*, ATU 1890F). Saatuslik leib

Thompsonil näib olevat puhteestiline tüüp (Aarne järgi 3 teksti). Utheril siiski andmeid kogu Euroopast ja mujalt.

Poiss on puu otsas, karu puu all. Poiss pillab leiva karu nina peale, see sureb hirmust.

ATU 1892. Poolekslõigatud hobune pannakse taas kokku

Thompsoni ja Utheri järgi on see jutt hobusest, kes oskab end keerutada ümber oma telje ja mees seob kaika ta saba külge ning kütib niiviisi edukalt rabapüüsid või koristab saaki.

Eesti materjal, mis selle nr-i alla on paigutatud, esindab tegelikult Münchhauseni-motiivi **1889P** (seda, kus hobune pooleks raiuti ja esipoolel edasi sõideti).

ATU 1896 (Aarne eesti 1896*). Hunt jookseb nahast välja

Levikupilt Euroopa-keskne ja suhteliselt hõre. Aarne järgi 8 teksti Eestist.

Hunt naelutatakse sabapidi puu külge ja pekstakse. Ta jookseb nahast välja ja jätab naha kütile.

ATU 1900 (Aarne eesti 1900*). Pääs puuõõnest karu abil

Tekste üsna laialt alalt. Eestist vähemalt 3 kirjapanekut.

Mees on puuõõnde sattunud ja seal on mesilaspesa. Karu tuleb mett noolima ja mees haarab karu sabast või käpast ning pääseb niimoodi välja.

88. Millised imeasjad on kodus juhtunud sellal, kui tüdruk linnas või poiss kroonus olnud (ATU 1931)?

ATU 1931. Mis kodus uudist?

Põhilevilaks Euroopa. Eestist Aarne järgi 2, tegelikult vähemalt 4.

Tüdruk on läinud linna või poiss kroonusse. Kohtub sulase vm omakülamehega ja hakkab pärima, mis kodus uudist. Too räägib talle absurde ja küsija usub ning leiab minevikust kinnitavaid argumente. Näiteks:

- 1) karjakoer on saanud pastoriks ~ junkruks ~ kohtuhärraks → seda ta haukus alati ~ seda ta oli alati nii kriips ja krapas;
- 2) lehm on läinud Saaremaale ammeks → ta oli juba ennegi nii emaliku olemisega;
- 3) pull on saanud kuberneriks → seda ta vaatas alati nii võimukalt;

- 4) kass on saanud mõisakokaks ~ pereemandaks → seda ta talitas alati;
- 5) kukk on läinud "Vändra kantreks" ~ Saaremaale köstriks → seda ta laulis alati;
- 6) (teatav suur) kivi on ära mädanenud → seda need koerad ja kassid seal käisid teda niisutamas ~ eks ta oligi seenetanud;
- 7) jõgi või järv on ära põlenud → sedap ta hommikuti ja õhtuti suitses;
- 8) männik on ära uppunud → seda ta oli härmas alati.

89. Kuidas jutus ATU 1950 selgitatakse välja, kes on suurim laisk ~ kumb kahest loodud, kumb isehakanud laisk?

ATU 1950. Kes on suurim laisk?

Tekste kogu Euraasiast, sh. Iirist üle 80, Soomest üle 20. Eestist Arne järgi 3, tegelikult vähemalt 12.

Eesti materjal on sisult veidi heterogeenne:

1. Kõige vastavam **ATU 1950** konditsioonile näib jutt, mida Hugo Laur on palju kordi esitanud: Oli laisk poiss tee ääres kraavis küljeli. Mööduja küsis teed – poiss näitas jalaga. Mööduja ütles: *Poiss, tee üks veel laisem tegu, saad rubla!* Poiss ütles: *Pane tasku!*
2. Samast 3-astmeline versioon: On 3 laiska; neilt küsitakse teed ja lubatakse raha – esimene krapsab üles ja näitab teed; teine näitab teed lamades, kuid sirutab käe, et võtta raha; kolmas ütleb: *Pista tasku!*
3. Oskar Leegeni poolt üleskirjutatud tekst Rõugest (ehk veidi kirjandusliku moega, aga ei tea, kas kuskilt loetud, ja kui, siis kust just): Kolm laiska lamavad õunapuu all. Üks ütleb: *Küll on nad kõrgel!* Teine ütleb: *Aga kui nad ise suhu kukusid, ma sööksin neid küll!* Kolmas ütleb: *Kuidas te küll viitsite nii palju rääkida!*

Eraldi motiiv Eestis on "**Loodud ja isehakanud laisk**" – kas ja kui hästi ta sobib tüüpi **ATU 1950**, ei oska arvata. Loodud laisk ei pea töötama, ta lamab ja teda toidetakse. Isehakanud laisk soovib endale sama režiimi. Tehakse katse selgitamiseks, kas ta on ikka loodud laisk: laisad pannakse majja ja maja süüdatakse põlema. Isehakanud laisk põgeneb välja, loodud laisk põleb sisse.

90. Nimetage mõned erinevusjooned ATU-registris leiduvate (s.o rahvusvaheliste) ja mitteleiduvate (s.o puht-eestiliste või piiratuma levikuga) naljandite vahel?

Üldtendentsid:

1. Registreisse kantud jutud on üldiselt produktiivsed, laia levikuga (ja registreis leidumatud vastupidi piiratuma või ainult lokaalse tuntusega).
2. Eesti naljandite registreerimata osas on seos ütlusfolklooriga tihedam kui ATU-osas, vormelite osakaal eriti suur.
3. ATU-numbritega jutud on kunstilisest küljest ilmselt küpsemad ja "kristalliseerunud".

91. Naljandi "Koksi, koksi, pojake!" lühisisu.

Koksi, koksi, pojake! (u 10 teksti)

(Trükistest võimendatud?)

Ema koob kangast, sõtkub leiba vm või annab ise poisile kepi või on seljaga lapse poole. (Lapsehoidmine on tüütu, laps räägib ja pärib, vastatakse formaalselt ja hajameelselt).

Areneb dialoog: *Ema, ma kaksin? – Koksi, koksi, pojake. – Kaksin veel? – Koksi, koksi, pojake... Panen riita kah? jne.*

Mitmes tekstis lõpeb **puändiga** (kuid mitte läbivald): *Kas kaksin vana kirju ~ vana tibu ka?* Igatahes selgub lõpuks, et poiss kopsis kanapoegi.

92. Naljandi "Kes õpetas lapse rumalasti rääkima?" põhimotiivid.

Kes õpetas lapse rumalasti rääkima? (vähemalt 37 teksti)

Palju hilist ainet (ERA, RKM). Ilmselt rahvusvaheline. On 3 põhiredaktsiooni alguse või käivitava motiivi järgi:

1. **Laps viib härrastele marju** (enamasti maasikaid), tavaliselt mõisaprouale.

Tavaliselt dialoog: *Mis maasikad maksavad? – Mis nad sitad ikka maksavad ~ Ei maksa sittaagi.*

Ema võetakse letti, et miks laps ropendab. Ema: *Mis need sitad oskavad sakstega rääkida ~ Ma olen neid õpetand, aga kas nad sitad kuulavad ~ Kas ta sitt tõesti mõistis nii öelda?* Seejärel kutsutakse isa "kohvile", et ema ja laps ropendavad. Isa: *Lähen koju, annan nii, et sitt lippab vmt.*

2. Tekib jutt kellegi söömisest või isust

2a) Laps saadetakse pastorit haige juurde kutsuma (või sakstelt ravimist saama vms).

Pastor: *Kas haige sööb?* Laps: *Ei söö sittaagi.*

2b) Peres antakse pastorile süüa. Tüdruk imestab: *Õpetajahärra ei söönud sittaagi.* Pastor pahandab. Ema omakorda: *Eks ma ole sulle ~ talle küll rääkind, oled üks vana pe- vms.*

1 Jõh kontaminatsioon tüübiga "Nurgas olid lutikad".

3. Jutt herneste pehmekskeemisest

Õpetaja kaupleb mehelt herneid ja poiss läheb neid ära viima (või ajab õpetaja leeripoistega sama jutu). Õpetaja: *Kas keevad ka pehmeks? – Jah, keevad pehmeks kui sitt.* Õpetaja hakkab isaga pahandama. Isa: *Peksan teda nii, et sitt taga vmt.*

Siin tüübi juures ka mõned Lääne-Eesti tekstid hiidlase või saarlase kohta, kus probleem on naisevõtus, lapseristimises vms – ja jutt lõpeb sellega, et mees lubab anda poisile nii, et tal selline julk taga nagu pastorihärra vorst taldrikul.

93. Naljandisülemi "Mees ~ poeg ~ väimees tähtsas ametis" põhimotiivid.

Mees ~ poeg ~ väimees tähtsas ametis ~ tähtis kroonumees (kokku u 50 teksti)

See on jutusülem, mis Põldmäl kolmeks tüübiks lahku pandud, kuid vahed hajuvad. Mono- või dialoogivormilised jutukesed, kus ema või isa kiidab oma poega või väimeest, et too (linnas) tähtsal kohal ~ suur meister ~ kõrge kroonumees. Järgnev arendus täpsustab tähtsat staatust ja ühtlasi annulleerib algväite enda. Printsibis puändiga jutud. Vahendid, mille abil puänt tekitatakse, jagunevad kahte perekonda:

1. Vastuolu tekitatakse ametinime **põhi- ja täiendsõna** vahele. Domineerivad terminid:

1) luuasepp ~ -sepa sell ~ -meister;

2) kaelkoogu- ~ õlpuu- ~ loogusemeister;

3) tislere: teeb sea- ja vasikaaedu ~ äkkeid.

Tihti selgub lisaks veel, et ta päris uusi ei tee, aga parandab vanu.

2. Vastuolu tekitatakse (vene laensõnade või barbarismide) **uhke kõla ja tegeliku sisu** vahele. Põhiterminid: *parabantšik, arestant, massuurikas, pasatski, ka ridavoi, pradjaaga, karmantsik.*

Ka ses liinis on lisaks mõningaid tüüpilisi **štrihhe**:

1) eit väljendab lisaks muret, kas poeg kaua pasatski, massuuriku vmt kohta kinni peab, sest ta tükib viina võtma või on kõva peaga;

2) eriti *arestant*-lõpulise puändi korral venitatakse dialoog pikemaks sel teel, et eit mäletab, et poeg oli üks tähtis "tant", kuid on unustanud, milline just – teine aitab ja pakub adjutante, komandante, leitnante jne.

94. Millise vormeliga seletab oma nuttu tuhvialune mees ühes eesti naljandis?

Naera seda naiste nalja, nii et silmad märjad (u 10 teksti)

Naine on kuri ja mees tuhvialune. Peksab kord meest, mees hakkab nutma (tihti läheb just voodi alla nutma). Tuleb võõras: mis lahti, mis viga? Mees tuleb voodi alt välja ja seletab: *Naera seda naiste nalja, nii et silmad märjad!*

Viimane vormel on samuti käibeles läinud omaette tsitaatkõnekäänuna.

95. Kes kellele ütleb *Võta poeg ehk poja naine...* ühes eesti naljandis?

Võta poeg ehk poja naine! (u 10 teksti)

Eit õhkab kogu aeg, et elu on raske – tuleks surm ja viiks ära!

Poeg või sulane või mees simuleerib surma tulekut: tavaliselt toob öökulli tuppa (vahel see lendab ise tuppa). Ühes Viljandi variandis (H. Niguli tekst) võtab seapõie, kus sees herved, ja krabistab neid.

Eit hakkab paluma ja ütleb arvatavale surmale **vormelite** moodi asju.

Põhivormel on: *Võta poeg ehk poja naine, aga jäta mind järele!*

2. korduv vormel: *Suur Jumal, suured silmad, kallid Jumal, karvased jalad, aga küll on kurjal küüned!*

Pärast seda eit enam surma ei soovi.

Jutt on ühtlasi järjekordne näide puändi ja süžeeilise lahenduse "võitlusest".

96. Millise sisuga naljandis esinevad väljendid **ühe käe kannikas ja kahe käe kannikas?**

Ühe või kahe käe leivatükk? (vähemalt 12 teksti)

Põhiredaktsioon: Kaubeldakse sulast. Kas tahab ühe või kahe käe leivatükki söögiks? Tahab kahe käe tükki – saab imeõhukese, mida on võimalik vaid kahe käega võtta, et ta pooleks ei kukuks.

E. Poomi (Rap v Mär) redaktsioonis on erandlikult kaks santi, üks ahne, teine ei. Üks soovib kahe käe tükki, teisele piisab ühe käe tükist. Saavad siis vastavalt.

Väljendil *Kahe käe kannikas* ~ *kahe käe leivatükk* on eesti keeles ka väljaspool seda juttu iseseisev retooriline käive – need on fraseoloogilised terminid väga õhukese leivatüki kohta.

97. Millise sisuga naljandis esineb fraas **söögile silda alla tegema?**

Tee söögile silda alla! (vähemalt 24 teksti)

Nimetasime seda juttu ütluste ja naljandite suhete juures. Eesti arhiivis on kõnekäänuvormilisi tekste ja vanasõna EV 8592: *Tahad, et pere vähem sööks, siis tee silda alla.*

Kas siin on kõnekäänd ära fabuleeritud või naljandivormel kõnekäänduks muutunud, seda ma ei tea. Jutuaines on nii vähene, et võiks arvata, et mõistukõneline termin (ütlus) oli algsem.

Jutuna on harilikult nii: Üks perenaine kurdab teisele, et pere sööb kole palju. Teine soovitab:

Tee söögile silda alla ~ *Pane pudrule hagu alla* (ühes Tarvastu variandis (saatja J. Sikk)

soovitab tark, kellelt abi küsiti, *pehme maa peale tee ehitada*). Õpetatu võtab asja bukvaalselt, teeb pudrule peergudest silda alla või viskab hagu laua alla – ei aita. Siis soovitaja seletab ära, kuidas asja pidi mõistma.

98. Millise sisuga naljandis esineb ütlus **Kui on pühad, siis olgu õieti?**

Kui on pühad, siis olgu õieti! (vähemalt 14 teksti)

Taas üksus ütluste ja narratiivide piirilt. Ütlusena kindlasti rahvusvaheline ("Proverbia septentrionalia" nr 749: soome + eesti + rootsi). Ka Eestist vs-vormilisi tekste ilma parodeeriva lõputa, lihtsalt: *Kui on pühad, siis olgu õieti* (EV 9362).

"Äranulliv" lõpp seondub Eestis enamasti **lambajalaga**: *Kui on pühad, siis olgu õieti – võta teine pool lambajalga veel* ~ *eit, too lambajalg korraga lauale!*

Soomes on siin harilikult **teine silk**: *Kun on joulun, niin olkoon joulun – paista, akka, toinenkin silakka!*

Ühest küljest siis näide tõsimeelsete paröömiat **parodeerimise** tehnika kohta, teisest küljest järjekordne **kitsidushüperbool** (nagu neid palju käibib mulkide või gabrovlaste kohta).

Fabulatsioon ütluse ümber on iseendast tarbetu: ütlus sisaldab ise kogu vajaliku info. Eesti juttudes on tavaliselt öeldud, et pererahvas oli kitsi, et olid pühad või jõulud vmt. Üsna tihti on repliigile lisatud veel: *...las sööb ennast lõhki!*

99. Naljandi **"Kas hunt karjas käis?"** aheldialoogi põhielemendid.

Kas hunt karjas käis? (u 45 teksti)

Seega haruldaset produktiivne ATU-numbrita tüüpide hulgas. Õieti polegi see süžeeega narratiiv, vaid dialoogiline ahel, mis oma laadilt meenutab piirkonnas ATU 2000 jj paiknevaid aheljutte, kuid ei mahu ühegi konkreetse numbri alla.

Tüüp kuulub vist pms lasterepertuaari. Eesti aines esitatakse teda tihti peremehe ja karjapoisi dialoogina, mille ekspositsioonis karjapoiss on lasknud hundil lambaid murda või

ise lamba maha müünud – see fabuleering mõjub aga teisese ja kunstlikuna ega lisa dialoogilisele vormimängule midagi olulist, pigem vastupidi.

Dialoogi tavalisemad lülid:

- 1) *Kas hunt karjas käis?* – *Ega ta kirikus ~ kõrtsis ~ kodus ei käinud.*
- 2) *Kas lamba ära ka viis?* – *Ega ta juurde toonud ~ Või ta viimata jättis.*
- 3) *Kas viis musta või valge?* – *Ega ta sinist ega punast viinud.*
- 4) *Kas koer järele ka jooksis?* – *Ega ta ees jooksnud.*
- 5) *Kas pures kah?* – *Ega ta silitanud.*
- 6) *Kas hurjutasid kah?* – *Ega ma tagasi kutsunud ~ laulnud ~ leelotanud.*

Tavalisemad on 3–4-lülised dialoogid, pikemad on enamasti vist jätkamislusti ajel tehtud *ad hoc* -improvisatsioonid.

100. Mida teeb ühe eesti naljanditegelase arvates kuningas jõululaupäeval?

Kuninga toit jõululaupäeval (vähemalt 12 teksti)

Tüübi tuumainese moodustab talupojafolkloori suurepärane eneseirooniline peeglisveaade, litootes-hüperbool – kujutelm sellest, mida sööb ja teeb jõululaupäeval kuningas, kelle kogu elu naiiv-folkloorsete stereotüüpide järgi on muidugi üksainus suur pidupäev:

Kuningas sööb jõululaupäeval liha ja rasva ~ sularasva ja saiasisu ~ sööb lusikaga searasva ja peeneks hõõrutud kulda ~ hanerasva, kus herneivad sees ~ kastab külma rasva kuuma rasva sisse...

Tihti on lisatud analoogilisi kujutelmi kuninga jõululaupäevase magamise kohta:

...ja magab kahe kasuka vahel ~ uue villase kasuka all vmt.

Selle tuuma kommunikatiivne ja narratiivne ümbris on huvitaval kombel vaheldusrikas:

1) põhivorm on dialoogiline: rääkijad on mitmes tekstis taas hiidlased, rannamehed vm perifeerlased; räägitakse kuninga või keisri heast elust ja kerkib küsimus, mis ta jõululaupäeval võiks süüa;

2) tuleb ette ka monoloogilisi vorme: keegi arutab kuninga või keisri elu ja teeb oletusi ta jõululaupäevase menüü kohta või esitatakse monoloogiline konditsionaal: *Kui ma oleksin keiser, siis...*;

3) üksus võib funktsioneerida ka keerdküsimusena (st "pausiga narratiivina").

101. Naljandi "Oi põlvekest!" lühisisu.

Oi põlvekest! (u 20 teksti)

See on muidugi eesti (või vähemalt lms) genuiinnali ja toetub *põlv*-sõna polüseemiale.

Tallipoisil või kutsaril on hea elu, hüüab spontaanselt: *Oi põlvekest!* Härra kuuleb seda ja küsib, mis põlvel viga. Mees ütleb, et hobune löi vastu põlve. Saab piiritust põlve määrada vm hüvitust.

102. Millise sisuga naljandis tuleb ette vormel *Paremad läksid paremate juurde...*?

Paremad läksid paremate juurde (u 20 teksti)

Kaks härrat või härra ja pastor ja ühel neist seapoiss ~ teopoiss ~ sulane vm. Poiss saadetakse teisele härrale peo- vm kutset viima. Kaotab kirja, annab teate edasi suuliselt ja jämedakoeliselt. Härra küsib, kas siis mõnda paremat polnud saata. Poiss vastab: *Paremad saadeti paremate juurde, aga mind saadeti sinu juurde.*

See on üks jutte, kus on raske öelda, millised konventsioonid täpselt kehtivad ja kes täpselt on loll.

103. Mis tegu on naljandiga väljendil *Peeru mõis*?

"Peeru mõis" (u 20 teksti)

See on jälle uuem anekdoot, enamik tekste ERA-st. Jutt taotleb teisalt olla seletusmuistend või selle paroodia. Jutu epiloogis märgitakse tihti, et Eestis on mitmeid mõisaid, mida kutsutakse "peeru mõisateks" ja järgnev jutt ise on seletus mõne sellise nimetuse tekke kohta.

Preilil juhtub peolauas piinlik äpardus. Toapoiss, ohvitser või keegi noorhärna võtab süü enda peale ja vabandab kõigi ees avalikult ning saab kingiks mõisa.

104. Millisel puhul tarvitab papp naljandis piiblifraasi *Issand on andnud, Issand on võtnud, Issanda nimi olgu kiidetud?*

Jumal on andnud, Jumal on võtnud (19 teksti)

On peamiselt vene papiga ühendatud jutt.

Papp ristib talvel jääaugu ääres last ja on ise purjus. Laps kukub jääauku. Papp ütleb selle peale **vormeli** Hiobi raamatust 1,21: *Issand on andnud, Issand on võtnud, Issanda nimi olgu kiidetud!*

(Kõrvuti sellega on samas Hiobi kohas veel teinegi kuulus piiblifraas: *Alasti olen ma emaihust välja tulnud, alasti lähen sinna jälle tagasi.*)

105. Nimetage mõningaid kahemõttelise tähendusega vormeleid, mida halva keeleoskusega pastor naljandis tarvitab.

Kahemõttelised vormelid (15 teksti)

On ka pigem tsükkel või rühm kui kindel tüüp.

Pastor ütleb kahemõttelisi vormeleid (ei saa alati aru, kas halva keeleoskuse tõttu või meelega). Näiteks:

tahtis saada, tahtis saada, tahtis ikka õndsaks saada;

mul on kõva, mul on kõva, mul on kõva usk Issandasse.

106. Nimetage mõningaid usualaseid küsimusi, millele leerilapsed annavad lihtsameelseid ja "maalähedasi" vastuseid.

Kes olid Noa sugulased? (u 10 teksti)

Leeripoisi-paradigmasse kuuluv jutt.

Peab olema kindlasti puht-eestiline jutt, sest põhineb eesti keele homonüümial. Leeripoiss või loetav laps, kellelt on küsitud Noa sugulasi, pakub nugade sünonüüme: kugu ja plöks; pussnuga, pulknuga, kiin ja väits; puss, väits ja lõkats jts.

Mitu peatükki on? (17 teksti)

Peab olema samuti puht-eestiline. Leeritüdrukult või koolilapselt küsitakse peatükkide arvu, mõeldes katekismust. Leeritüdrukul või lapsel oli juhtumisi *n* tükki lambapead kaasa pandud ja ta nimetab siiralt nende tükkide arvu.

Mis see on? (vähemalt 26 teksti)

Jutul on paralleele Soomest ja Lätist, kuigi ATU-number puudub.

Pastor küsib leerilapselt mingi käsu kohta käivat *Mis see on?* -küsimust (mis seletab katekismuses vastava käsu mõtet) ja näitab ise näpuga küsitava poole. Too hoiab juhtumisi peos mütsi ja ütleb lihtsameelselt: *See on meie Jaani vana müts, ema paikas ära.*

Kelle peale sa loodad? (11 teksti)

Leeritüdruk: Selle ja selle valge peaga või mingi nimega poisi peale.

107. Milline naljand põhineb vormelil *Kirikus tagasiandmist pole?*

Kirikus tagasiandmist ei ole! (ligi 40 teksti)

L. Raudsep on leidnud sel jutul olevat ka läti paralleeli.

Jutt koosneb pastori käigust ja talumehe vastukäigust: talupoeg tasub armulauamaksu suurema rahatähga ja pastor keeldub ülaltoodud vormeliga põhjendades raha tagasi andmast; talupoeg omakorda tühjendab armulauapeekri tilgatumaks ja viitab samale põhimõttele.

108. Naljandi "Minu asi – sinu asi – iseasi" lühisisu.

Minu asi – sinu asi – iseasi (vähemalt 14 teksti)

Uuem anekdoot, materjal pms fondidest ERA ja RKM.

Pastoril on talutüdrukuga armusuhe, proua on sellest kuulda saanud ja pahandab: *Kas sul häbi ei ole? – See on minu asi. – Aga mulle see ei meeldi! – See on sinu asi. – Aga mis siis, kui ma sellest kogudusele räägin? – No see on iseasi!*

109. Nimetage mõningaid kohviga seonduvaid motiive eesti naljanditest.

Kohvipaksu eelistatakse vedelale (u 10 teksti)

Talupoeglik toidueelistuspõhimõte oli teatavasti *Mida paksem, seda parem* ja selle rakendused kohvi kohta on andnud naljaaineid. Siinne aines pole ka õieti koherentse olekuga tüüp, vaid pigem sülem lähisisulisi jutte. Näiteks:

1. Keegi, kellele peres pakutakse kohvi (sant, teenijatüdruk vm), soovib paksu ka saada või kurdab, et talle paksu ei antud. Vahel talle siis antakse, sööb ja kiidab (või on pettunud).
2. Linnas restoranis tellitakse huvi pärast kohvi ja juuakse-süüakse see koos paksuga.
3. Tehakse esmakordselt prooviks kohvi: vedel visatakse minema ja paks süüakse ära.
4. Pakutakse külalisele kohvipaksu (mitmes tekstis on **štrihh-repliik**: *Küll lapsed lirbivad vedela!*).

Kohvipudru keetmine (vähemalt 14 teksti)

Keegi tuleb perre, vahel metsavahi perre (jahil olev härra, maamõõtja, rätsep, raamatukaupmees vm) ja palub perenaisel talle kohvi teha. Annab harilikult terve paki (naela või 2 naela) kohvipulbrit ja suhkrut. Naine paneb selle kõik patta ja keedab pudru.

Nüansseerivaid detaile: valab kogu suhkrut kah hulka; paneb võid silma; paneb soola hulka; paneb veel "teist jahu" hulka, sest puder ei taha paksuks minna; paneb piima ja mune hulka; paneb rätiku peale; kommenteerib: *Leeme nõristasin pealt Punikule*.

Võõras imestab, vihastab, naerab vm.

110. Mida räägib rätsep peidetud lihakausi kohta ühes eesti naljandis?

Rätsep vihjab lihakausile (u 20 teksti)

See naljand illustreerib ühtlasi tööka, et kui jutust on rohkem arhiivitekste, on jutt ise tavaliselt samuti struktuursem ja kunstiliselt asisem.

Põhiredaktsioon:

Rätsep on peres ja kitsi perenaine toob talle söögiks ainult leent või kartuleid, liha aga peidab ahjuotsale. Rätsep jutustab: *Nägin täna hunti ~ nägin unes... nii ligidalt kui see lihakauss seal ahjuotsal*. Perenaine vabandab, et unustas liha, ja toob kausi lauale.

Kagueesti redaktsioon:

Siin on erinevuseks see, et

- 1) rätsepa asemel on enamasti väimees, onu või lihtsalt mees;
- 2) peidetud asju on mitu ja ka mõistukõneline monoloog vastavalt sisukam, näiteks (kirjakeelde tõlgituna):

hunt oli nii kaugel kui lihakauss parsil; võtsin puutüki nagu see viinapudel sängis ja viskasin hunti; hunt läks kerra nagu need vorstid seal ahjus (Urvaste);

teel oli uss nagu see vorstikera ahjul, tõstis pead nagu see praetud kukk seal polka peal, materdasin teda nii, et jäi nagu see nisuvatsk seal sängipäitses (Vastseliina v Setu – Jaan Sandra tekst);

nägin teel elajat nagu vorstikera ahjus; võtsin kivi nagu see piirak ahjus, ja hakkasin elajat peksma; elajast jäi selline lihatükk nagu see seal ahjus (Setu).

111. Naljandi "Kõrtsmik ja mölder põrgus" lühisisu.

Kõrtsmik ja mölder põrgus (vähemalt 17 teksti)

See on järjekordne näide sellest, kuidas asjust, mis pole tegelikkuses vastandlikud, kootakse sümmeetrilisi mustreid, mis näitavad neid justkui vastandlikena.

Tavaredaktsioonis on kõrtsmik ja mölder põrgus (vahel ka vangis) ja räägivad, miks nad sinna sattusid: kõrtsmikul olid liiga väikesed mõõdud ~ jättis puudu, möldrile olid küll suured mõõdud ~ pani kuhjaga (mativõtmist silmas pidades), aga polnud kasu sellestki.

Paaris Lääne- ja Saaremaa tekstis pole kõrtsmikul mitte mõõt väike, vaid viinakallamise laud on viltu (põrgu poole).

Erandtekstis, mille R. Viidalepp on üles kirjutanud kuulsalt Kaarel Jürjensonilt (TMr), on mehi kolm ja nad on kohtu ees. Kõrtsmik jättis puudu, mölder võttis kuhjaga, aga sepp võttis sealt, kust võtta oli, ja pani sinna, kus puudu – kaks esimest pandi vangi, sepp lasti koju tagasi.

112. Naljandi "Hiidlase õlletegu" tüpoloogilisi seoseid.

Hiidlase õlletegu (u 15 teksti)

Siia paigutatud materjal on mitmes mõttes hajus ja heterogeenne, kuid sisaldab teisalt ka mitmeid korduvaid motive:

1. Õlleteoga seotud motiivid, mis tulid ette ka tüübis "Suurejooneline pulm" (ATU 1961?): linnaste (väikesed) ja õlle enda (suured) kogused; õlle rammusus (pandi vihti seina peale ja lõigati noaga); kaks kannu, teine tühi, teises ei tilkagi jmt.
2. Motiiv või tüüp "Õlu põgeneb jõkke": õllenõu läheb ümber (nt kukk lendab tõrre äärelle) ja õlu jookseb jõkke. Keegi jookseb allavoolu õllele järele, ammutab jõest ja ütleb: *Jumalavilja mekk ikka juures!*
3. Lahja õlle pakkumine (enamasti saksale) ja kaasnev vormel: *Mats, uha vett!* (õlletegijad tõlgendavad lahja õlle peale vihastamist kui joobest tulenevat meelesegadust).

113. Millise sisuga naljandis esineb mõistukõne mahalöödud sea kohta ja milliseid žanriprobleeme see kätkeb?

Mõistukõne mahalöödud seast (vähemalt 22 teksti)

See on omapärane ja erandlik "mõistatus-naljand".

Eesti folklooris on ühest küljest mõistatus sea kohta (kokku üle 20 kirjapaneku), mille eri vormid võivad kõlada nt:

- 1) *Ilm huiskab, maa tuiskab, maapõöraja küüned ~ põiad ~ sussid ~ neli posti püsti (köver käis üle kaela);*
- 2) peamiselt Mulgi redaktsioon: *Kuu kubitseb, päev sabitseb, maapõörja magab maas, kübar ühe külje pääl;*
- 3) samuti lõunaeestilised vormid: *Maapüürja maha lüüd, säidse inglit ikva man ~ Puujäräje poolest taevast, maapüürje maha lööd.*

See mõistatus on nii kummaline ja "tsitaadilik", et näib vägisi kuskilt jutust pärit olevat. Selline võimalik allikjutt on tõepoolest ka olemas:

Hiidlased on kõrtsis öömajal. Kõrtsimehe siga läheb hiidlaste kottide kallale, üks hiidlane satub sellele peale, lööb loogaga sea maha, läheb sisse tagasi ja annab teistele mõistukõnes märku, et vaja plehku panna. Need mõistukõnevormelid on ilmkindlasti geneetilises seoses eelmainitud mõistatusega ja sisaldavad komponente, nagu:

Ilm hõiskab ja taevas tuiskab ~ Ilm hüppab ja taevas tantsib ~ Kuu sipitseb ja pää sapitseb. Maapõöraja mastid püsti ~ Maapõöraja jäi pikali, köverik käis üle kaela ~ jäi külge jts.

Asi selgub, kuid hiidlased on selleks ajaks juba kadunud.

114. Millise vormeli kaudu teatab kadaklik tütar taarikappa sattunud hiirest ühes eesti naljandis?

Hiir hüpp taar kapp! (vähemalt 11 teksti)

Perre on tulnud kosilane või teekäija ja teda kostitatakse. Tütar saadetakse külalisele piima, taari vm tooma ja selgub, et hiir on joogianumasse läinud. Tütar teatab juhtunust libakeeles, mis mõnedes variantides on seletatud mõistukõnena, mõnedes saksa keelt jäljendava peenutsemisena:

Hiir üps kann! ~ Hirippen hauss! ~ Hiir ein taar ein! ~ Hir-rip-tar-kipp! vmt.

Ema vastab samas stiilis: *Võt viss vass sein! ~ Min sin sit, võt ir anst kin, visk ir vast pik! ~ Vötter hänneren kinnen, vissen vassen sennen! vms.* (st kästakse hiirel sabast kinni võtta ja vastu seina visata).

NB! Eksamil võib kasutada materjali "NALJANDITE TÜÜBINUMBRID JA PEALKIRJAD HANS-JÖRG UTHERI JUTUREGISTRIS" pdf-väljatrükki